

ארץ

כתב עת לידיעת ארץ ישראל

מס' 188 אוגוסט 2009 / אלול תשס"ט

חקר מערות ארץ ישראל

ירושלים והמקדש בתרבותם ובאומנותם של יהודי איטליה • עתיקות ירושלים
בכנסת ישראל • הספריות הנוצריות בירושלים • שכונת ממילא בירושלים

עמ' 82 הספריות של העדות הנוצריות ומוסדות המחקר בירושלים

עמ' 93 בתי קברות וקברים אמריקאים בירושלים

עמ' 104 תמונות וטמונות - ירושלים בתמונות של ה'אקול ביבליק'

עמ' 6 לתולדות חקר מערות ארץ ישראל

עמ' 40 ירושלים והמקדש בתרבותם ובאמנותם של יהודי איטליה

עמ' 57 'שלווה בארמונותי' - עתיקות ירושלים בכנסת ישראל

עמ' 73 ממילא בהיבט אישי

המשתתפים בחוברת זו:

ינון שבטיאל, מושב כחל
דוקטורנט במחלקה ללימודי ארץ ישראל
וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

פרופ' שלום צבר, ירושלים
החוג לאמנות יהודית משווה, האוניברסיטה
העברית, ירושלים

ד"ר חוה כץ, ירושלים
אוצרת ראשית ברשות העתיקות

אדריכל נחום מלצר, ירושלים
מתכנן ערים ומומחה לשימור

אדריכל דוד קרויאנקר, ירושלים
סופר וחוקר האדריכלות בירושלים

ד"ר אהרון יפה, ירושלים
גאוגרף וחוקר ארץ ישראל

פרופ' רות קרק, ירושלים
המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית,
ירושלים

נורית קצירי, קיבוץ שער הגולן
אוצרת המוזיאון לפרהיסטריה, שער הגולן

אליהו זכהן, רמת גן

חוקר השיר העברי וספרות ידיעת הארץ

ד"ר גבויאל ברקאי, ירושלים
המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה,
אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

אלי שילר, ירושלים
הוצאת ספרים אריאל

'אריאל'

כתב עת לידיעת ארץ ישראל

'אריאל' הוא כתב העת הוותיק ביותר לידיעת
הארץ. היוצא לאור במשך 28 שנים ברציפות.
החל משנת תשס"ה מופיע 'אריאל' במתכונת
חדשה משופרת. בצורה סדירה כל חודשיים
ובצבעים מלאים, והוא כולל שפע של מאמרים
ייחודיים.

דמי מני

שנת תשס"ח/09-2008 (מס' 185-190): 250 ש"ח

מקור התמונות והאיורים:

הוצאת אריאל מבקשת להודות בזאת למוסדות ולאישים שהואילו להעמיד תצלומים מאוספיהם לרשותה.
ינון שבטיאל, בועז לנגפורד, ולדימיר בוסלוב ושמוליק אבירן: עמ' 6-39; שלום צבר: עמ' 40-56; רשות
העתיקות, ירושלים (מריאנה לצברגר וניקי דוידוב): עמ' 57-72, למעט התמונות הבאות: נחום מלצר: 59, אלי
שילר: 57, 58, 69ג' (למטה), 71ב' (למעלה משמאל); דוד קרויאנקר (באדיבות): עמ' 73-81 (למעט אלי שילר
עמ' 73); אברהם גרייצר: עמ' 82, 84, 85 (במרכז); אלי שילר: עמ' 82, 85 (משמאל), 86-92 (למעט 92
במרכז); אקול ביבליק: עמ' 92 במרכז, 104-115; יהודה אחי מרים וג'רמי קרק: עמ' 93-101 (למעט התמונות
והאיורים ההיסטוריים); נורית קצירי: עמ' 102-103.

הוצאת ספרים אריאל ת.ד. 3328, ירושלים 91033 טל: 02-6434540 פקס: 02-6436164

e-mail: elysch@netvision.net.il http://www.arielpublishinghouse.com

© 2009 כל הזכויות שמורות להוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.
אין להעתיק מפרסום זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא
(לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

הקדמה

מעטות הן הארצות שיש בכוחן להפתיע את יושביהן כמו ארץ ישראל. לאחר למעלה מ-150 שנות חקירות של ארץ ישראל, מכל היבט אפשרי כמעט, ולאחר ש'דור הנפילים' בשנים עברו חשף להלכה את כל צפונותיה בעיקר בנושאי יסוד העומדים ברומו של עולם, ולנו לא נותר לכאורה אלא לעסוק בנושאים משניים ובדקדוקי עניות, אנו עדים להפתעה מרעישת בנושא מרכזי: שלל מערות קרס-טיות מדהימות ביופיין בקנה מידה עולמי, שנתגלו ברובן בשנים האחרונות. זכות גדולה נפלה בחלקנו להביאן לראשונה בפני הציבור הרחב בהיקף כה נרחב ובצבעים מלאים ומרהיבים.

עוד בחוברת מאמרו המאויר להפליא של שלום צבר על ירושלים והמקדש בעיני יהודי איטליה. 'עתיקות ירושלים בכנסת ישראל' פרי עטה של חוה כץ, מובא כאן לראשונה במתכונת מלאה, וישמש ודאי מדריך שימושי למבקרים באתר שיפתח בקרוב. הספריות הנוצריות ואלו של מכוני המחקר בירושלים מעסיקות את אריאל במשך שנים רבות, ואנו מביאים רק את ראשיתה של עבודת דה זו המתייחסת לשתי ספריות חשובות במיוחד: ספריית הפטריארכיה היוונית אורתודוכסית וספריית ה'אקול ביבליק' במנזר סט. אטיין של הדומיניקנים.

חוקר האדריכלות של ירושלים דוד קרויאנקר מזכה אותנו במאמר על צפונות שכונת ממילא, בספרו החדש על אזור ממילא שהופיע בימים אלו, אך הוא דן בנושא ובהכנת הספר, מן ההיבט האיש.

רות קרק סוקרת את בתי הקברות האמריקאים בירושלים מהיבטים שטרם פורסמו ברובם. במדור תמונות וטמונות מובאות תמונות חדשות רבות על ירושלים מזוויות ומהיבטים שטרם פורסמו.

עם סיום מלאכתנו, הננו מבקשים להודות למוסדות ולאישים שסייעו בידינו. לכותבים הרבים שעשו את מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס, וכן לרשות העתיקות שזיכתה אותנו במאמר ראשוני על התצוגה הארכאולוגית בכנסת. עוד נתונת תודתנו ל'אקול ביבליק' ולפרופ' ז'אן מישל דה טראגון, שהעמיד לרשותנו את התמונות המרשימות מאוספי המוסד וסייע לנו בהכנת המאמר על הספרייה. תודה לנילי גרייצר ולד"ר עמנואל בן-נאה שסייעו במלאכת ההגהה וליעל נגב-מרץ שסייעה בהדפסה, לכולם נתונה תודתנו מקרב לב. על אף תרומתם הרבה, האחריות לטעויות ולאי דיוקים היא עלינו בלבד, ויתוקנו במהדורות הבאות ככל שהדבר יסתייע.

אלי שילר וגבריאל ברקאי
הוצאת ספרים 'אריאל'

ירושלים, אלול תשס"ט
אוגוסט 2009

שד' אלרוב-ממילא בלילה

תוכן עניינים

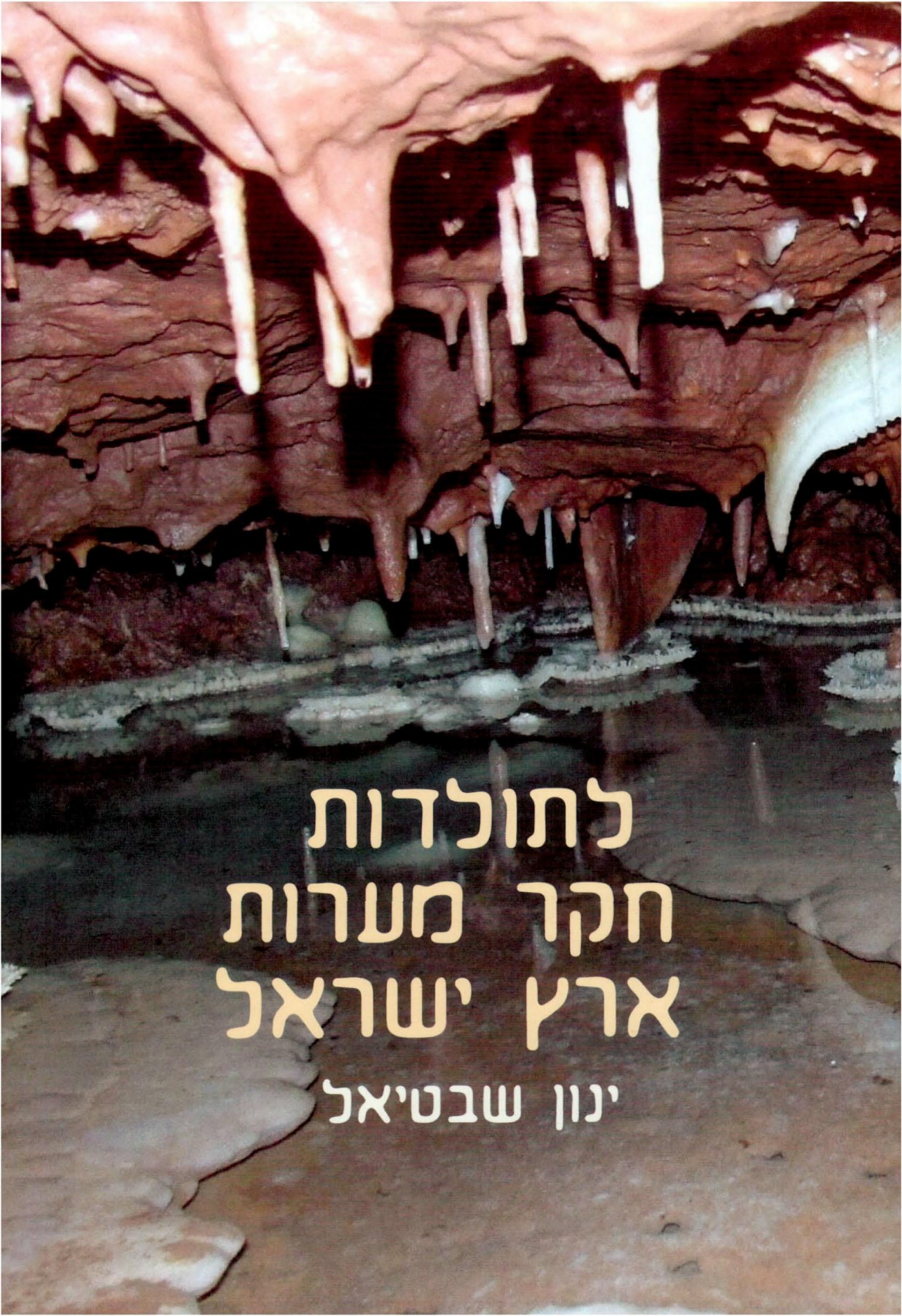
3	הקדמה
6	ינון שבטיאל / לתולדות חקר מערות ארץ ישראל
40	שלום צבר / ירושלים והמקדש בתרבותם ובאומנותם של יהודי איטליה
57	חוה כץ / 'שלוה בארמנותיך' – עתיקות ירושלים בכנסת ישראל
73	דוד קרויאנקר / ממילא בהיבט אישי; קורותיו של מאבק ופצע אורבני שמאן להגליד
82	אלי שילר בהשתתפות אהרון יפה / הספריות של העדות הנוצריות ומוסדות המחקר בירושלים
93	רות קרק / בתי קברות וקברים אמריקאים בירושלים
102	נורית קצירי / ה'ונוס השחורה' משער הגולן
104	אלי שילר / תמונות וטמונות – ירושלים הבלתי ידועה בתמונות של 'האקול ביבליק'
116	אליהו הכהן / העוזרת – פזמון גנוז של רחל

מדורים

118	סקירת ספרים חדשים / אלי שילר
127	האם תוכלו לזהות?
128	תשבץ ארץ ישראל מס' 14

נטיפים ציוריים (ביצי עין) בכרכת המים במערת אחיקם

המאמר מוקדש לדור החוקרים הצעיר של המלח"ם,
שתרם רבות לקידום חקר מערות ארץ ישראל,
ובראשו אחיקם עמיחי ז"ל, שנרצח בידי בני עוולה
בי"ט בטבת תשס"ח, ואחת ממערות הנטיפים היפות
ביותר בארץ שהתגלתה על ידו, מנציחה את שמו.

לתולדות
חקר מערות
ארץ ישראל
ינון שבטיאל

מסך נטיפים במערת שתולה-זרעית

חקר מערות ארץ ישראל התפתח ככל הנראה בעקבות ההיכרות עם מערות מדבר יהודה, שבהן התגלו אוצרות הרוח מהחשובים ביותר של עם ישראל: המגילות הגנוזות במערות קומראן, מכתביו של שמעון בן כוסבא במערות נחל מורבעת, תעודות עתיקות ממערות נחל חבר ועוד. הגילויים עוררו סקרנות והתלהבות, שהת- מקדו לא רק בממצאים אלא גם במערות עצמן.

המערות היו עמוקות ונפתלות והגישה אליהן חייבה לא אחת גלישה בחבלים ממצוקים נישאים למאות מטרים, שהצריכה מיו- מנות רבה. חקר המערות מעסיק לא במעט את החוקרים התוהים כיצד הגיעו הנמלטים למערות אלו ללא ציוד ראוי. בין הנושאים הנחקרים: כיצד נוצרו המערות, אילו תהליכים גיאומורפולוגיים וגיאולוגיים עברו, גודלן, עומקן ועוד.

הגליל היה האזור הראשון שבו הוחל בחקר שיטתי של מערות, אך להבדיל מסקר מערות מדבר יהודה, שנעשה מהיבט אקדמי מחקרי, ההיכרות עם מערות הגליל הייתה בראשיתה מעשה חובבים שראו בכך בעיקר טיול והרפתקה. ראשון ה'משוגעים לדבר' היה יגאל סלע מבוסתן הגליל, שנמשך למצוקים התלולים

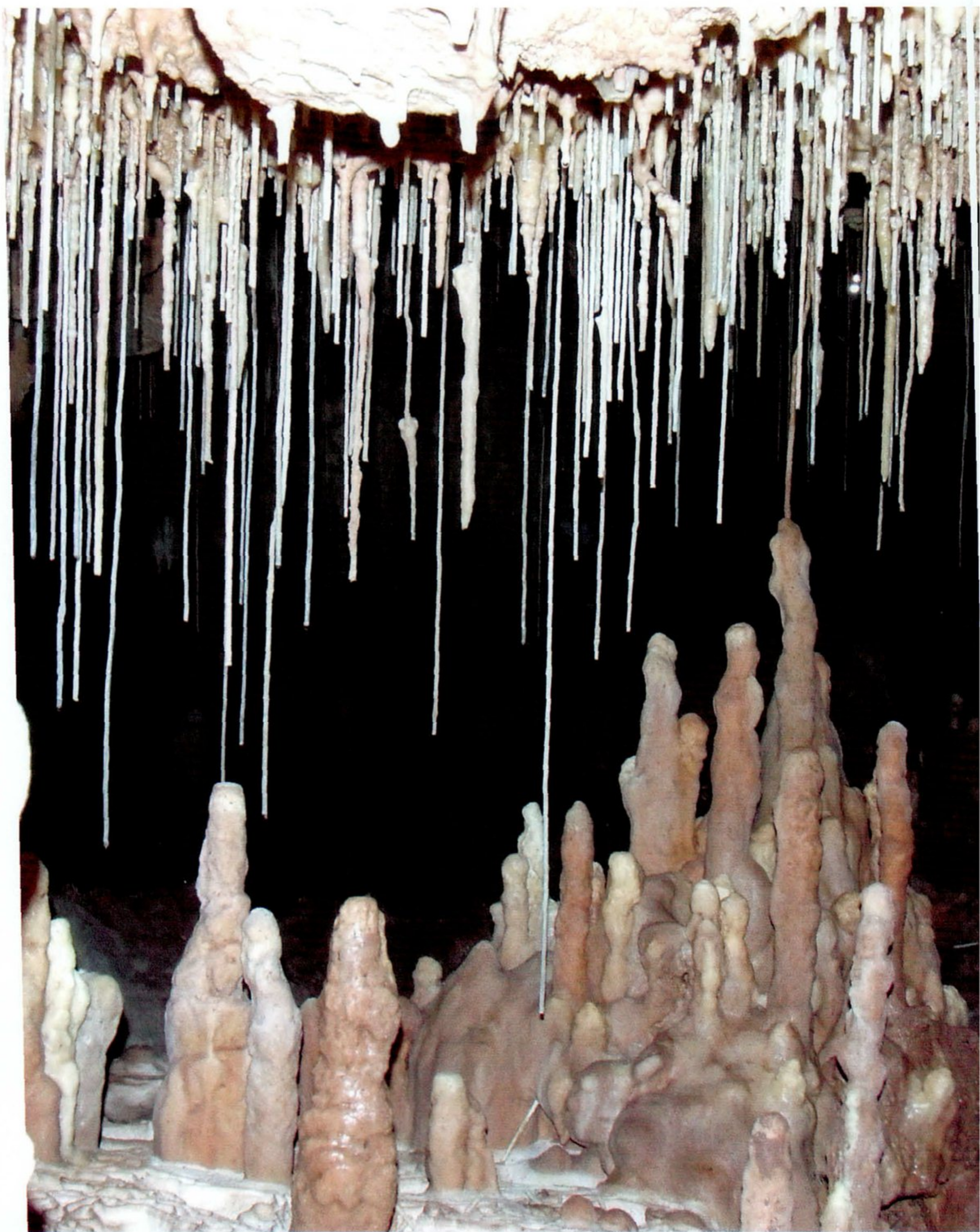
גלישה למערות מדבר יהודה

של הגליל המערבי ול'חורים' הפעורים, כפי שקרא לפתחי המערות שבמצוקי הנחלים נמר, בצת וכזיב. הוא זה שגילה לראשונה את מערת נמר על שלל נטיפיה וזקיפיה ואף עשה ניסיון לנעול אותה בשער שנתרם בידי המועצה האזורית. בשנת 1952 הוקם בגליל על ידי יגאל סלע ומשה ידעיה, החוג האזורי לידיעת הארץ, שהתרכז באיתור ובסיור במערות. באחד מסיוריהם במצוקי ראש הנקרה, נתגלו להם מערות פעורות בצוקים הלבנים, שצנחו לים. אנשי החוג הגיעו למערות בסיוע מנהל הדואר בנהריה, שהשאיל להם סולמות מתאימים. מה שנחשב בעיניהם כהרפתקה, סלל את הדרך לפיתוח אתר תיירות ראשון במעלה של מערות ראש הנקרה.

בראשית שנות ה-60 החל סלע לעבוד ב'חברה להגנת הטבע' ויזם את סימון הפירים הקרסטיים על מפה. לחלק מהפירים חדרו אנשי החוג בגלישה בחבלים, זאת בטרם נודעו הג'ומרים (מכשירים לטיפוס הנצמדים לחבל). תוצאות הסקרים לא נרשמו ולא תועדו ורוב המידע נשמר רק בזיכרון. המבצע החשוב ביותר של אנשי החוג, 'מבצע בובה', נערך בשנת 1963 בסיוע פיקוד צפון בראשות האלוף אברהם יפה. אז ניסו לראשונה לרדת בחבלים ל'הוטה' של הג'רמק' ('הוטה' בערבית 'פי לויתן', מושג שבא לתאר בורות עמוקים ותהומות, והשגור בפי הדרו-

נטיפים משוננים במערה במטע הזיתים

נטיפים וזקיפים במערה במטע הזיתים

גלישה ל'הוטה' של הג'רמק

זים באזור וסביבו נקשרו אגדות אפופות מסתורין). הוטת הג'רמק הוא למעשה קמין (חלל קרסטי אנכי), שעומקו עד אז טרם נאמד. מהנדס של פיקוד צפון תכנן מערכת חבלים עם גלגלות. הוא חישב את כושר הנשיאה של החבלים, ביחס למשקלם של היורדים ובסיוע חיילי צה"ל, סלע ושניים מחברי החוג (גרשון וידעיה) הורדו למערה לעומק של כ-35 מ' (ראה גם בפרק אתרים ומקומות).

באמצע שנות ה-60 הגיע לארץ מטפס הרים אוסטרי שהעביר בפעם הראשונה לחברי החוג קורס טג"ח (טיפוס, חילוץ וגלישה). בזכות הביטחון שנרכש והיכולת לגלוש ולטפס על החבלים הורחבה פעילות אנשי החוג, ועד לתחילת שנות ה-70 הם גילו בין 30 ל-35 מערות בגליל. זאת בעיקר בסיוע תושבים מקומיים, סיורים בשטח ומעקב אחר מעופן של יונים מתוך בורות.

שוקה רווק, בן קיבוץ תל יוסף, שעמד לימים בראש חוגי הסיור של החברה להגנת הטבע, הגיע לבית ספר שדה אכזיב בשנת 1970. הוא הקים חוג לגלישה ולטיפוס שהמשיך את פעילותם של סלע וקבוצתו. בעשור הבא סרקו חברי החוג המורחב מבית ספר שדה אכזיב ומאנשי הגליל המערבי, את רכס פקיעין. הם גילו בו את 30 ההוטות הראשונות, וגלשו אליהן בחבלים. באמצע שנות ה-70, עם הגעת הג'רמק הראשונים, שבו חברי הקבוצה להוטה של הג'רמק והצליחו לרדת לעומק 147 מ' (ב-1984 ירד צוות מלח"ם לעומק של 157 מ', להלן). במהלך השנים

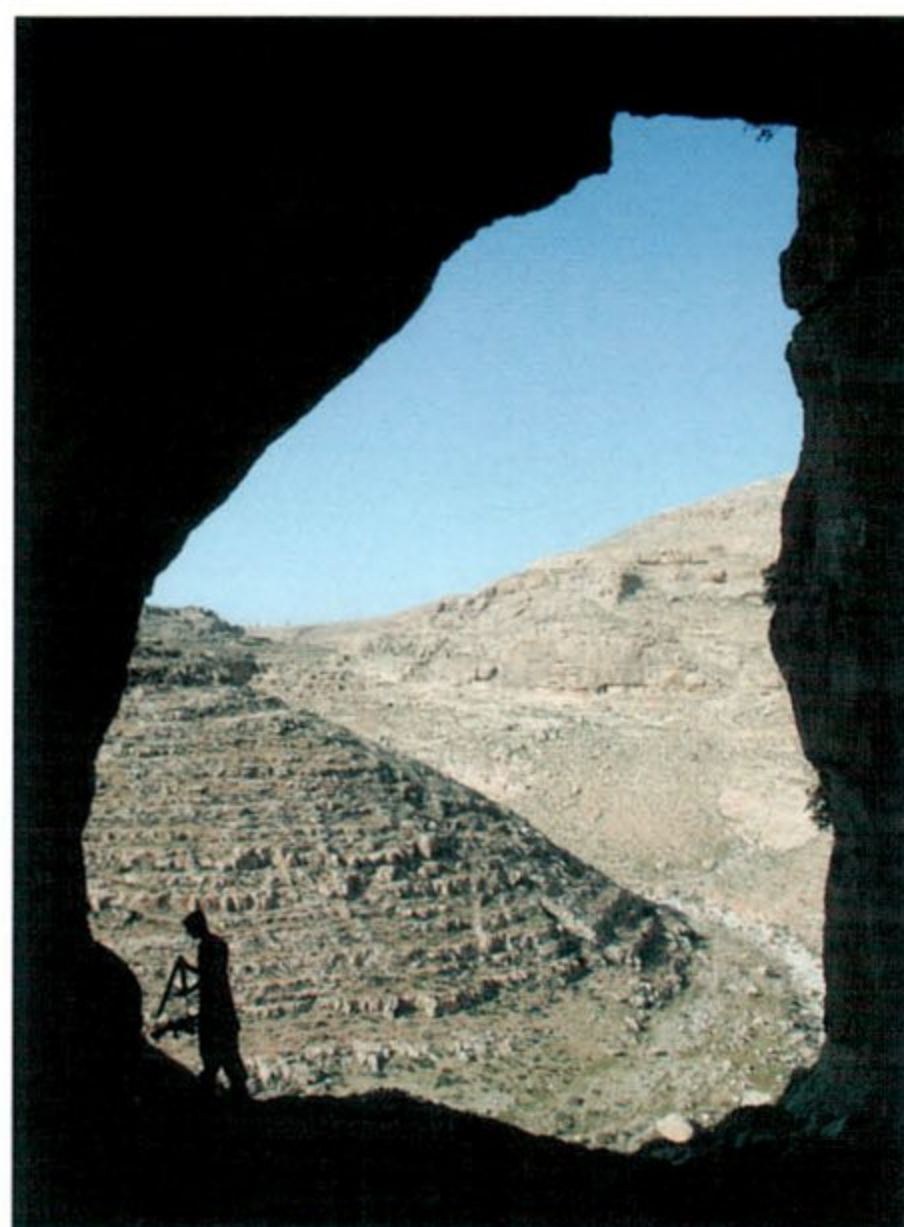
הללו הצטרף לחבורה הידרולוג חובב מערות, שתרם רבות לנושא. למערות ניתנו שמות על פי האזורים שבהם נתגלו, או לפי מספור סידורי. הנתונים הפיסיים שתועדו היו של עומק משוער שנמדד לפי אורך החבל, ותיאור כללי של המערה.

מיפוי ותכניות גרפיות של המערות לא נעשו באופן שיטתי עד לשנות ה-70, אז הועבר שרביט חקר המערות למרכז הארץ. ראשון הוגי הרעיון של איתור ומיפוי מערות היה סטודנט לרפואה מירושלים וכיום רופא ספורט ידוע, בשם גדעון מן, שהקים מועדון ספלאולוגי עם גרעין קבוע של שוחרי הרפתקאות, שראו בביקור במערות שילוב בין הרפתקה לאתגר. דרכם המקצועית החלה במיפוי מערת חריתון, המפותלת והמ-סובכת שבמערות ארץ ישראל. המערה נמצאת ליד היישוב תקוע בספר מדבר יהודה, כ-7 ק"מ מדרום לבית לחם. האמצעים הדלים שעמדו לרשותם, שחייבו אותם להגיע למערה באוטו-בוס ערבי שהביאם לבית לחם ומשם במוניות עד לגשר ואדי חריתון, גרמו לכך שמלאכת המיפוי נמשכה שלוש שנים. כדי לשמור על מתח וסקרנות, הונחתה הקבוצה למפות את המחילות תוך התקדמות לעבר הלא נודע. האתגר הכרוך בגי-לויין של מערות, והכניסה אליהן תוך השתלשלות בחבלים לפירים לעומק של עשרות מטרים, הצריכו כושר אילתור ותחכום רב. סייעו להם במידה רבה בוגרי החוג הגלילי.

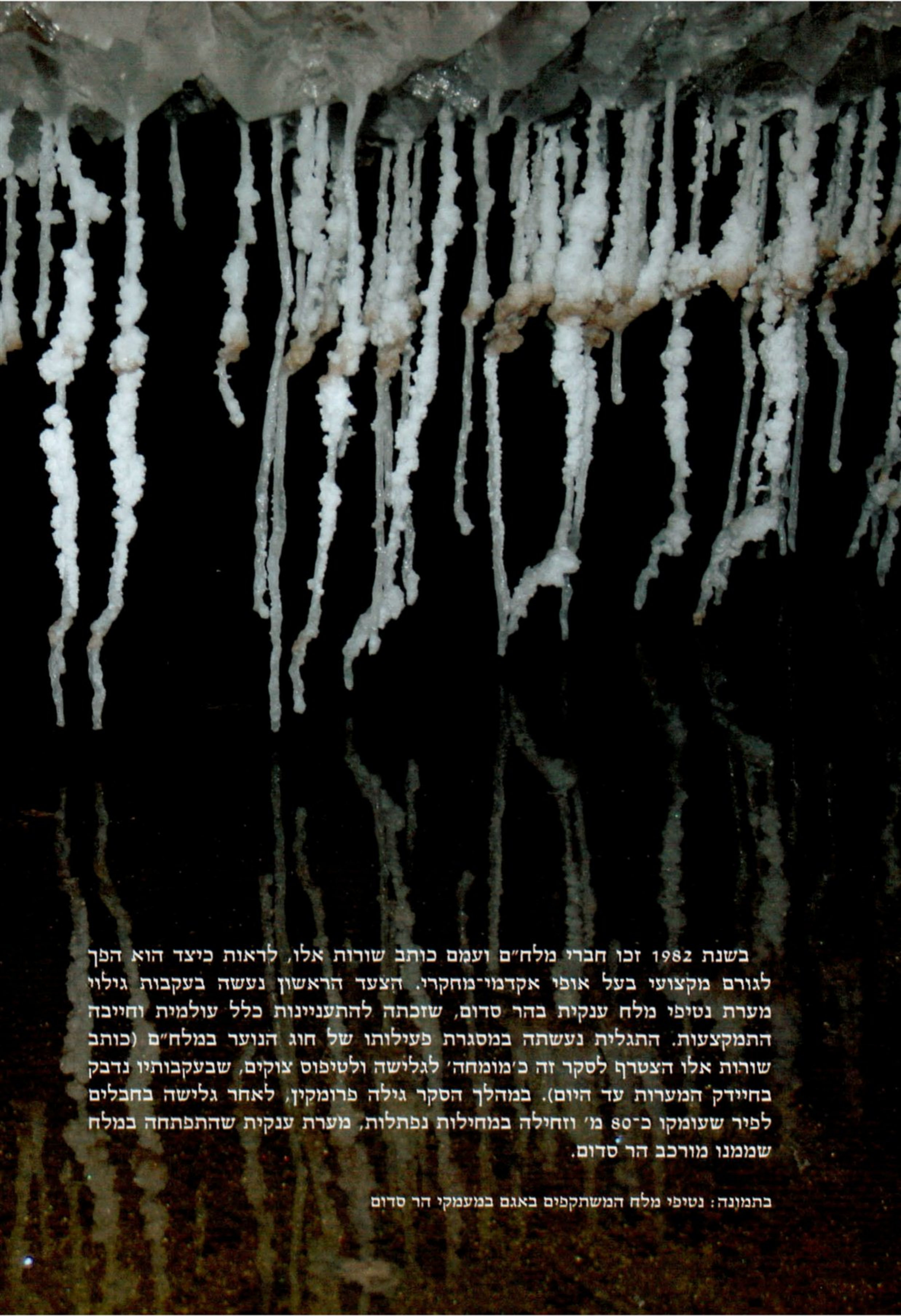
בחבורה ההרפתקנית שהקים גדעון מן היה גם תלמיד תיכון צעיר בשם עמוס פרומקין. התלהבותו מהנושא הובילה אותו ליזום הקמת חוג נוער שוחר מערות, שזכה להתעניינותה של החברה להגנת הטבע. בשנת 1981 הוקם במסגרתה 'המרכז לחקר מערות' (המלח"ם), בראשותו של עמוס פרומקין. כיום, כעבור עשרים ושמונה שנים, הוא מכהן כפרופ' חבר במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, ומלח"ם צורפה ביוזמתו למחלקה כגוף אקדמי לכל דבר.

משקעי מערות ב'הוטה' של הג'רמק

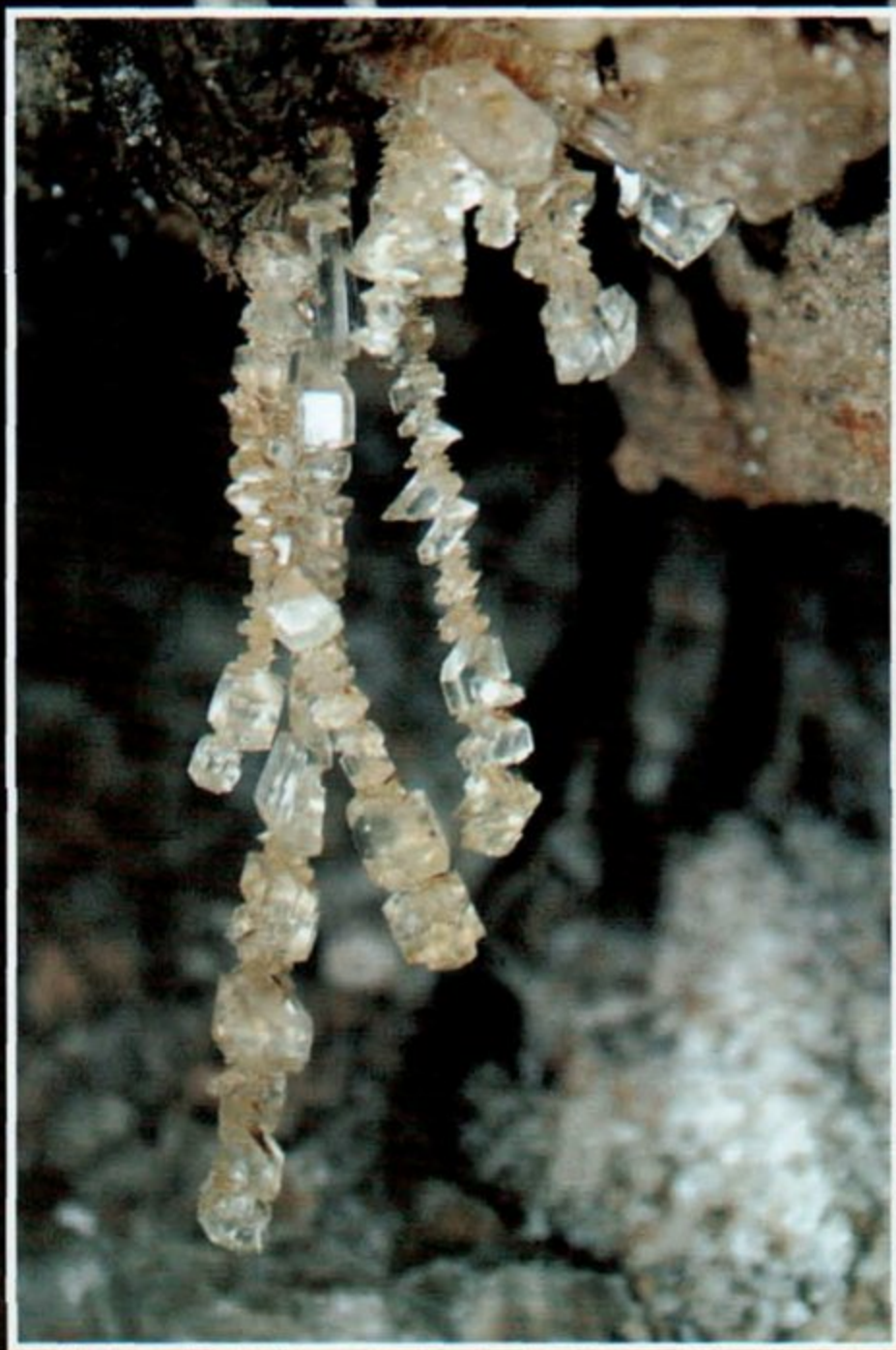
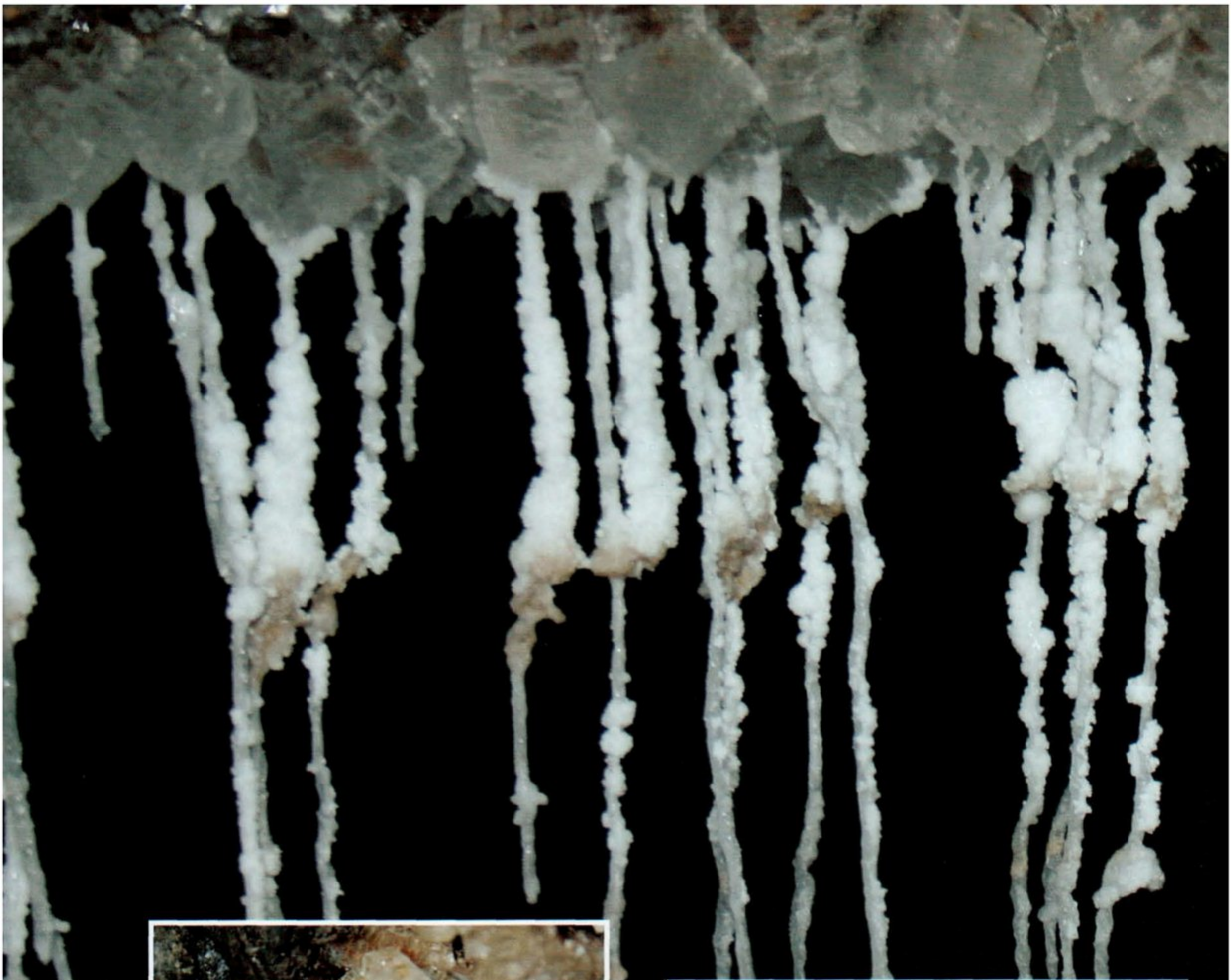

מבט אל מדבר תקוע ממערת חריתון

בשנת 1982 זכו חברי מלח"ם ועמם כותב שורות אלו, לראות כיצד הוא הפך לגורם מקצועי בעל אופי אקדמי-מחקרי. הצעד הראשון נעשה בעקבות גילוי מערת נטיפי מלח ענקית בהר סדום, שזכתה להתעניינות כלל עולמית וחייבה התמקצעות. התגלית נעשתה במסגרת פעילותו של חוג הנוער במלח"ם (כותב שורות אלו הצטרף לסקר זה כ'מומחה' לגלישה ולטיפוס צוקים, שבעקבותיו נדבק בחיידק המערות עד היום). במהלך הסקר גילה פרומקין, לאחר גלישה בחבלים לפיר שעומקו כ-80 מ' וזחילה במחילות נפתלות, מערת ענקית שהתפתחה במלח שממנו מורכב הר סדום.

בתמונה: נטיפי מלח המשתקפים באגם במעמקי הר סדום

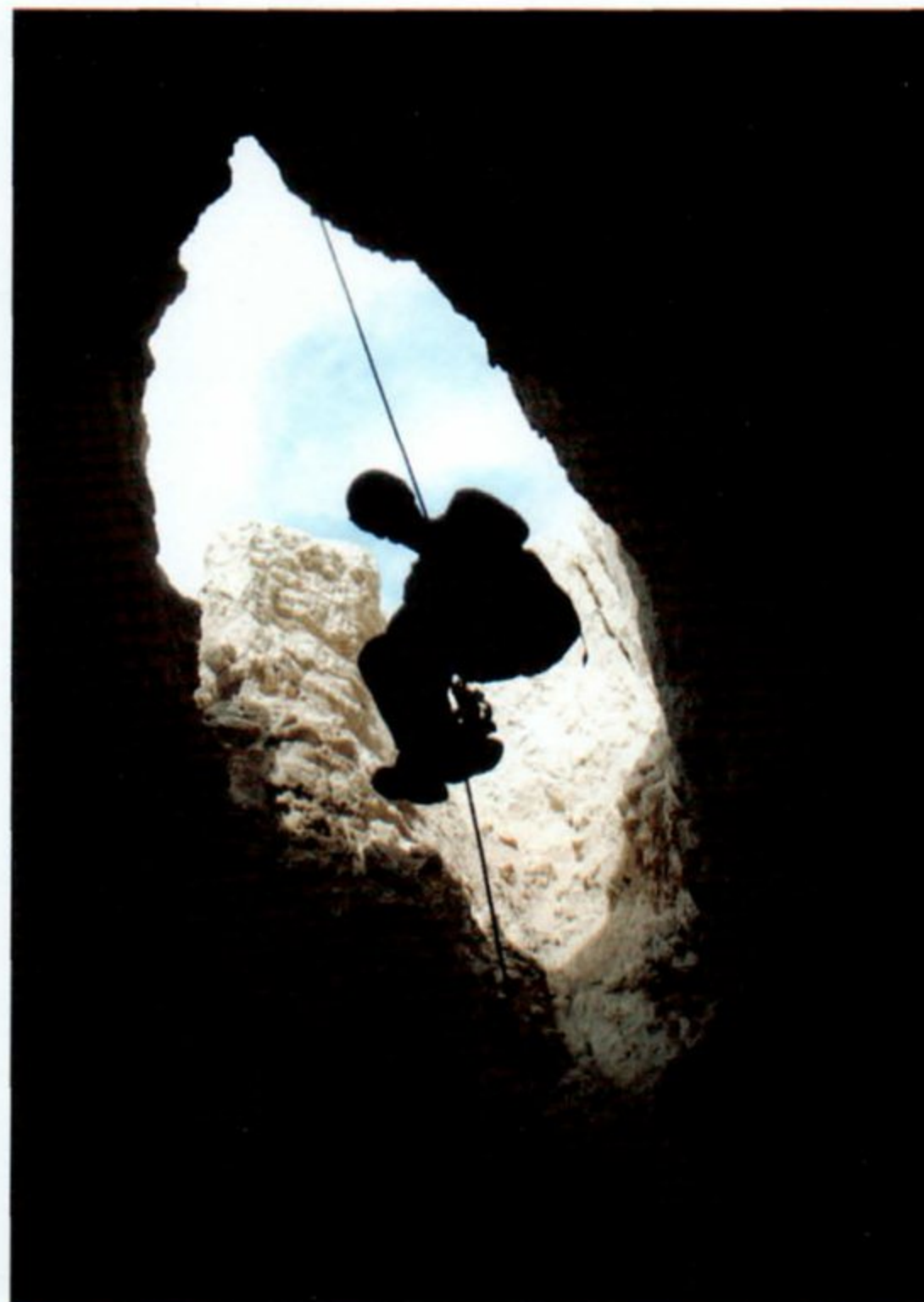
מחרוזת 'יהלומי מלח' בהר סדום

טיפות מלח על הלקטיט בהר סדום

אגם מלח במעמקי הר סדום

גלישה למעמקי פיר בהר סדום

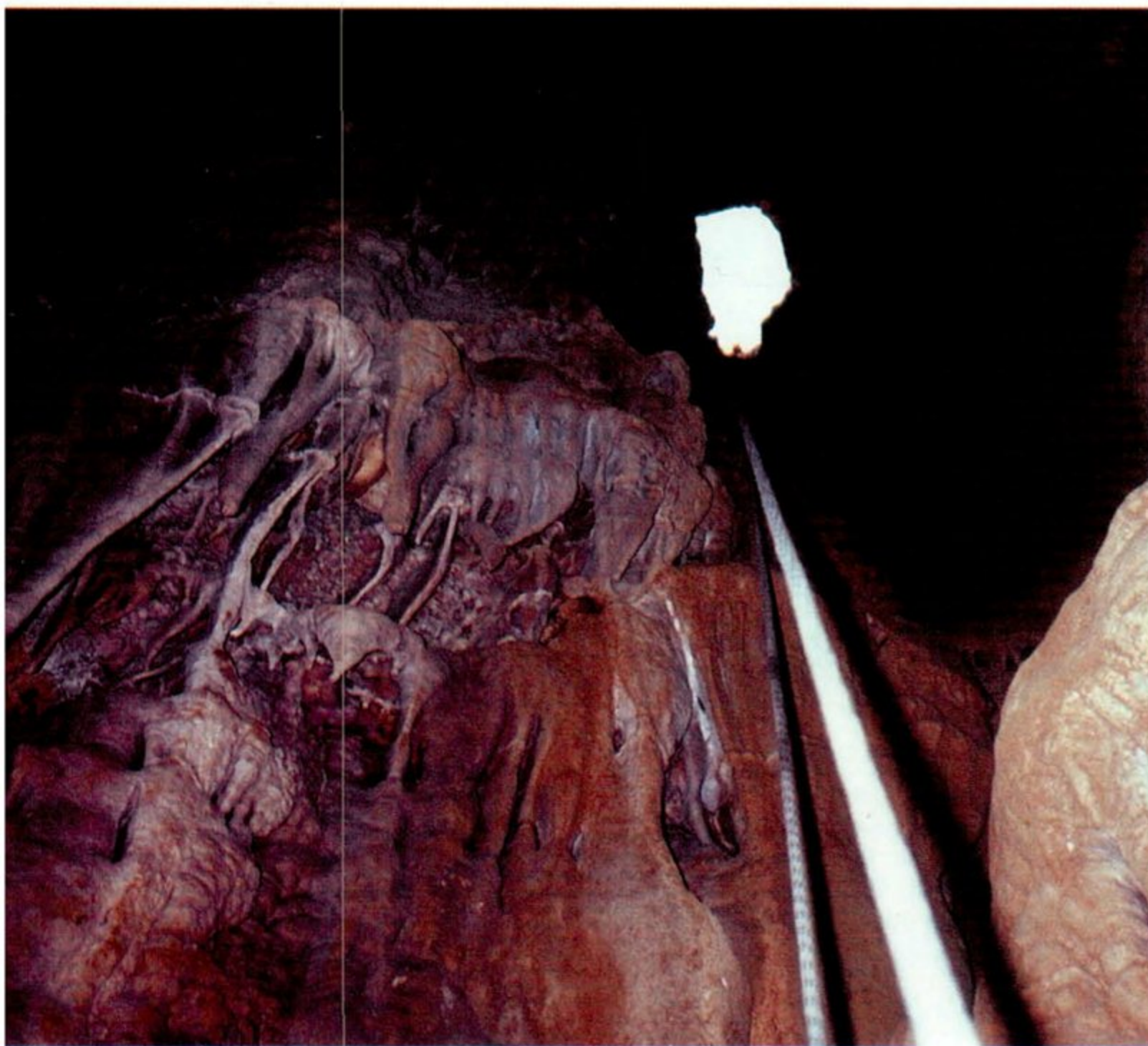
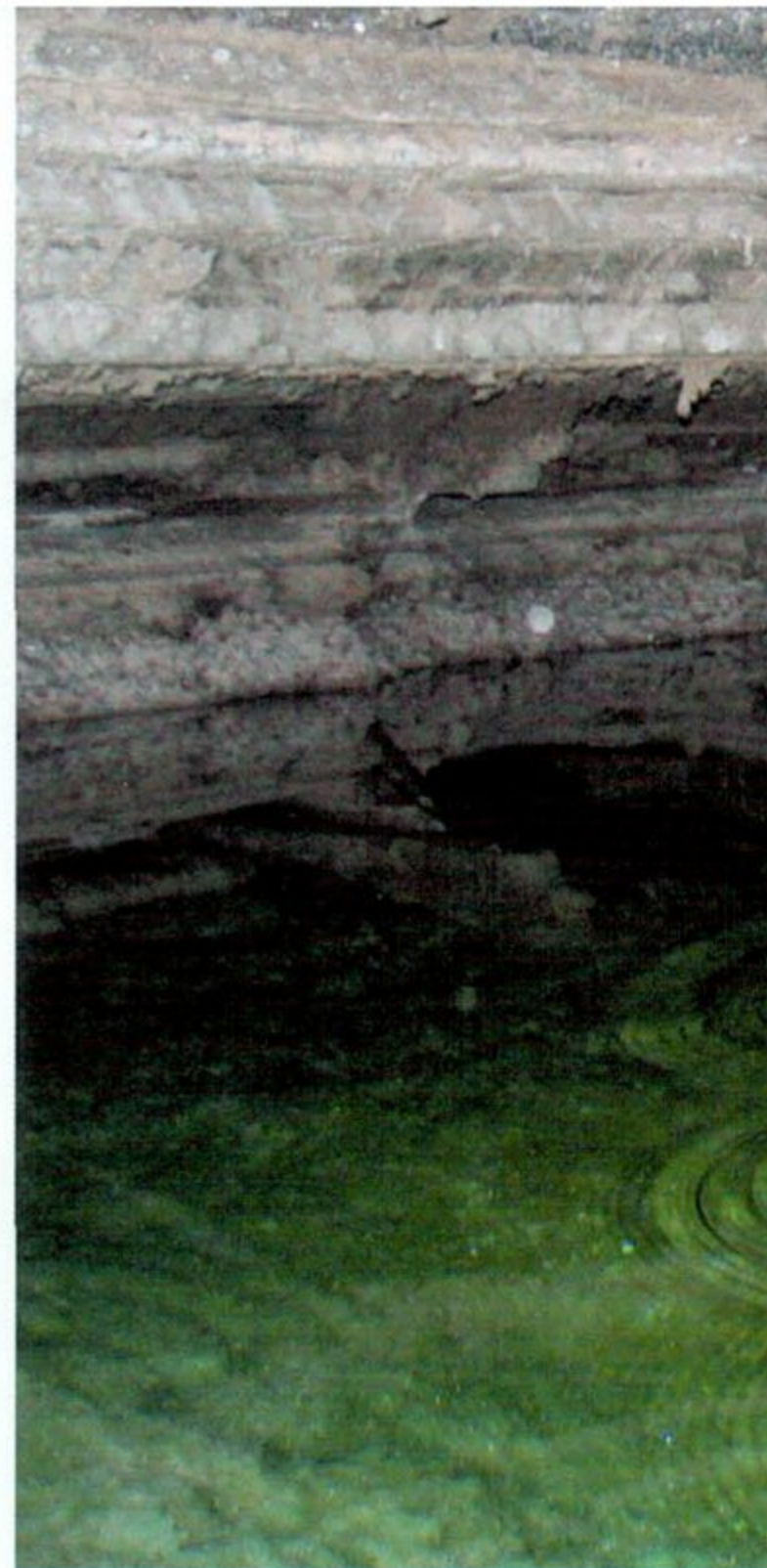
לימים התברר שאורכה הכולל הוא למעלה מ-5 ק"מ וכי המערה עשירה בנטיפים וזקיפים עשויים מלח טהור, כל זאת בצורות מרהיבות ובמגוון תופעות טבע במלח, שטרם נתגלו כמותן בעולם. עם הצטברות החומר המדעי, החלו להתפרסם מאמרים מדעיים ראשונים בנושא מערות ארץ ישראל בכתב העת 'נקרות צורים'. חקר הר סדום נמשך כעשרים שנה, ותופעותיו הייחודיות העסיקו חוקרים רבים במגוון תחומים.

בשנות ה-80 סוכם במלח"ם לתעד, למפות ולחקור באופן שיטתי את המידע שנמסר בידי חברי החוג הגלילי: רכס פקיעין על כל 'הוטותיו', נסקר ומופה, כולל הוטת הג'רמק אליה גלשו הסוקרים עד לסופה ונקבעה הגלישה העמוקה ביותר בחבלים: 157 מ', ששיאה נשמר עד היום.

באמצע שנות ה-80 הוחל גם בסקר החרמון: אופיו של החרמון כהר אלפיני, ובו משטר גשמים של 1,500 מ"מ בשנה, שלג כבד וסלע גיר קשה, מלווה בפעילות קרסטית ענפה. עלינו לחרמון בשנת 1985, בימים שבהם מלח"ם החל בסקר ראשוני וייחודי של ההר. נסקרו כ-25 דולינות (עמקי המסה, ללא ניקוז חיצוני), דמויות משפך או קערה שלחלקן נמצאו הבו-לענים (הנקודה שבה נבלעים מי הנגר ועוברים אל תוך מערכת חללים תת קרקעית). חשיפת הבולענים הובילה לגילוי קמינים ולגלישות בחבלים לעומק עשרות מטרים. הקשר בין החרמון הגבוה למרגלותיו,

משם פורצים מעיינות הדן, הבניאס והחצבני נשאר בגדר תעלומה. בשנים הראשונות של הסקר, גברה ההתפעלות מעוצמת הפעילות הקרסטית שנתגלתה בהר ובמערות הנטיפים היפות. אחת מהמרהיבות שבהן נתגלתה בעקבות עבודת טרקטור, במהלך הכשרת דרך גישה למוצב של צה"ל במרומי החרמון. סקר החרמון התנהל באופן מקוטע ואף הופסק לשנים אחדות, בשל הגבלות ביטחוניות ורגישות הצבא למשוטטים בהר שלא למטרות צבאיות.

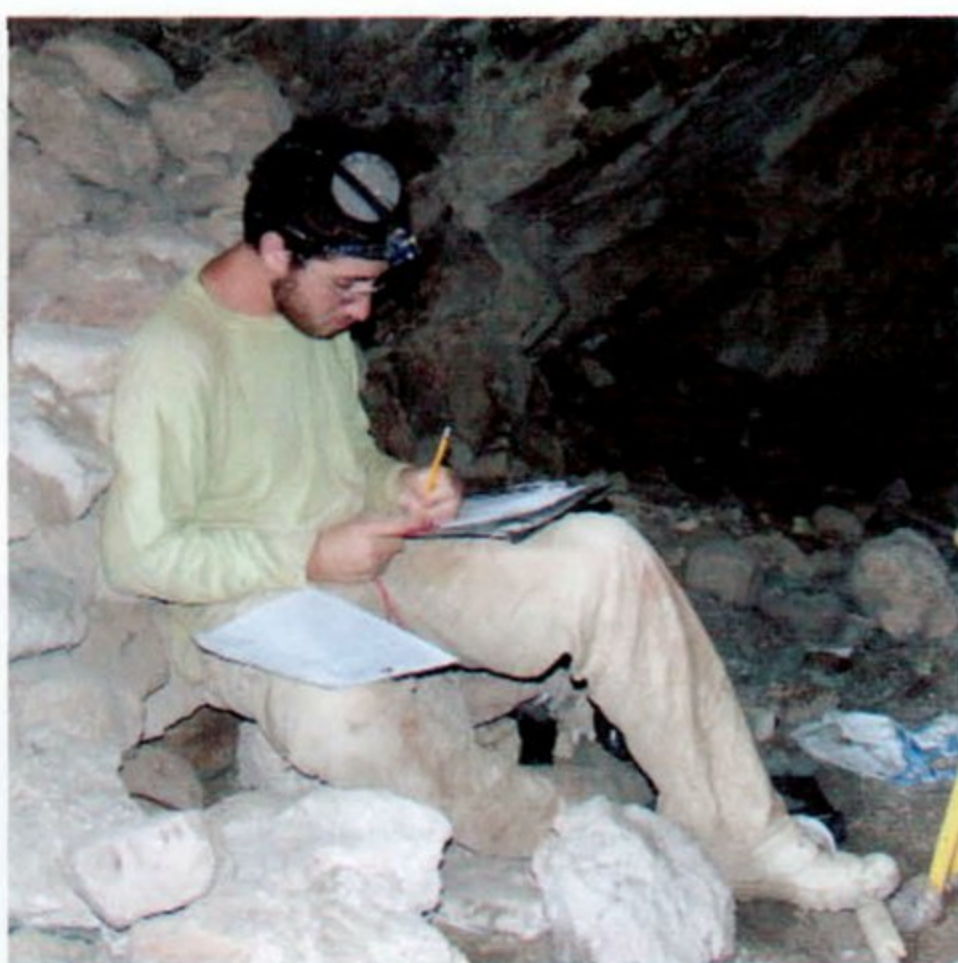
בשנים שבהן פועל מלח"ם ובהסכמת הצבא, שיתף המרכז לחקר מערות צעירים שביקשו לתרום שנת שירות לפני הצבא. מזה שנים מונחת פעילות השטח, המיפוי והזנת הנתונים למחשב, על כתפיהם, ותרומתם לחקר מערות ארץ ישראל היא רבה וחשובה. במהלך הזמן התרחבה פעילות מלח"ם והמרכז לחקר מערות סייע או סקר בעצמו חלק לא מבוטל של מערות שנודעו כמערות מפלט ומערכות מסתור מתקופת המרידות ברומאים במדבר יהודה, בשפלת

מימין: במעמקי הר חרמון
למעלה: הכניסה אל מעמקי הר חרמון

יציאה מתוך מערכת מסתור בגליל

מיפוי מערכת מסתור בגליל

גלישה למקלטי מצוקים בגליל

יהודה ולאחרונה ביתר הרחבה בגליל. מסתבר שכמו בארץ יהודה כך גם בגליל הכשירו היהודים בתקופות של משבר ועימות עם השלטון הרומי, מערות מפלט (מכונות כיום 'מקלטי מצוקים'), בראשי צוקים נישאים, הסמוכים ליישוביהם. כן חצבו מערכות מסתור תת קרקעיות בתוך היישובים עצמם. במקלטי המצוקים וכן במערכות המסתור שהתגלו בגליל העליון והתחתון, נמצאו באזורים נרחבים סימנים ברורים לשימוש שנעשה במערות אלו בידי האוכלוסייה היהודית. בין הממצאים התגלו מקוואות טהרה, מטבעות, חיצים, שברי קנקנים, נרות שמן ועוד (ראו ביתר הרחבה: שבטיאל י', תשס"ה; יישובי מצוקים ומערות מפלט בגליל, אריאל 168, עמ' 12-25).

חשיפת מערות הנטיפים בגליל בשנים האחרונות, העמידה אתגר לא פשוט: מערה קרסטית שהתגלתה באזור רכס שתולה הייתה כמסתבר המערה הגדולה ביותר שהתגלתה בגליל (ראה בפרק אתרים ומקומות).

בשנים האחרונות התרחבה הפעילות בגליל הודות לפעילותו הברוכה של חובב מערות מסור בשם ולדימיר בוסלוב, המשוטט ללא לאות ברחבי הגליל ומחפש מערות. מאז תחילת פעילותו בגליל רשם לזכותו הישגים רבים, שהגדול שבהם היה בעת שהביא את הצבא להכיר בחשיבות חקר מערות החרמון, וסקר המערות בחרמון חודש מאוגוסט 2008, תוך סיוע ושיתוף פעולה של הצבא. התלהבותם של מתנדבי מלח"ם בני הדור הצעיר, לאפשרות לחדור לעולם הקרסטי של החרמון,

מערת הנטיפים ברכס שתולה-זרעית

גילוי קמין קרסטי בחרמון

ולדימיר בוסלוב, יוסי לב ארי וינן שבטיאל
בדרכם לאיתור מערות בחרמון

נופים תת קרקעיים של קמין

למקומות בהם טרם דרכה כף רגל אדם, הביאה להעשרת המידע בזמן קצר: תוך ארבעה חודשים הועמד אינוונטר הדולינות הכולל, שבמחציתן נמצאו הבולענים, לכ-100 (כולל הדולינות שנמצאו בסקרים של שנות השמונים). נערכו גלישות בחבלים ל-15 קמינים קרסטיים והגענו לעומקים עד ל-50 מ'. כמו כן התגלו שמונה מערות חדשות עשירות בנטיפים ובזקיפים.

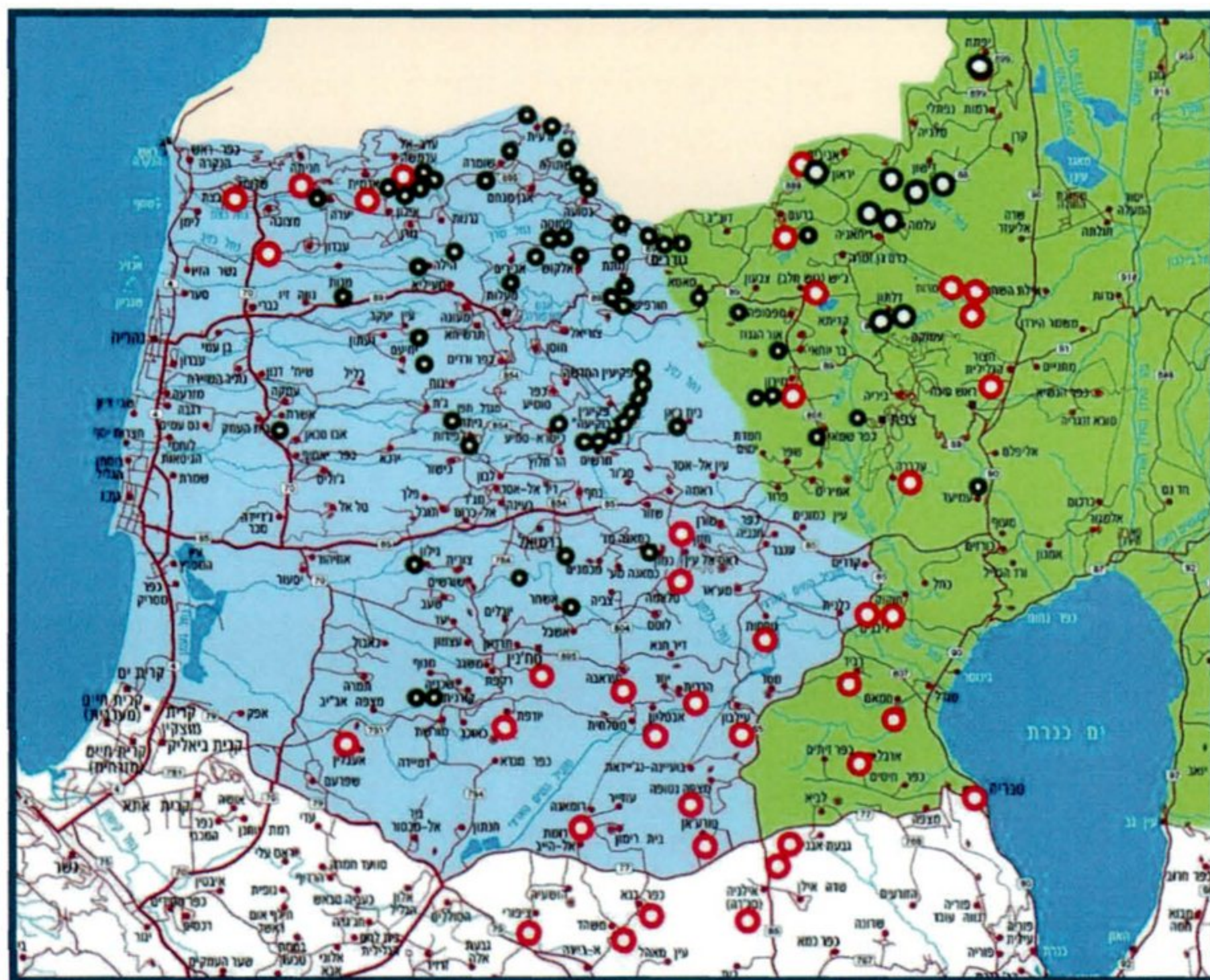
בסקרים בגליל ובחרמון, כמו בסקרים בכל רחבי הארץ, המערות מתועדות בתוכנת גרפיקה מיוחדת על ידי צוות קרטוגרפיות של המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית.

מאז 1980 ועד היום תועדו בגליל כ-300 מערות מסוגים שונים. תפוצת המערות הטבעיות שנוצרו בהם נטיפים וזקיפים, מתרכזת בעיקר בחלקו הצפוני של הגליל

זקיף ונטיפ שחברו יחדיו בחרמון

מפת תפרוסת המערות בגליל

● מערות קרסטיות; ● מקלטי מצוקים ומערכות מסתור

העליון ואילו מערכות המסתור מתגלות באופן נרחב בגליל התחתון, שבו היה ריכוז גדול של יישובים יהודיים.

בתחילת שנת 2006 הגיע למלח"ם לשנת שירות, צעיר חביב ומסור מאין כמותו בשם אחיקם עמיחי. אחיקם יצא לעתים מזומנות בגפו למשימת מיפוי שאליה נדרש או שיזם בעצמו, והכין תכניות מדויקות. בסיימו את שנת השירות התגייס אחיקם לצה"ל ואנו, ותיקי מלח"ם, עקבנו אחריו בציפייה לשובו.

לפני כשנתיים יצאו אחיקם עמיחי וחברו דוד רובין לטיול מערות בנחל תלם בשומרון. במהלך הטיול הם הותקפו בידי מחבלים ערבים ונרצחו. זמן רב חיפשנו במלח"ם כיצד להנציח את שמו. ההזדמנות לכך ניתנה לאחר שהתברר שפיר צר וסמוי מן העין שגילה אחיקם ליד יישוב בשומרון שאליו השתלשל בחבל לראשונה, מוליך למערת נטיפים נאה במיוחד. מדובר במערת הנטיפים היפה והעשירה במגוון תופעות טבע במערות ארץ ישראל. הכניסה למערה היא בגלישה בחבלים לעומק 40 מ'. כעבור 25 מ' מגיעים למפלס ביניים המאפשר זחילה של עשרות מטרים מפו־תלים, בדרך רצופה בנטיפים וזקיפים לאורך המחילות. בין מחילה למחילה מצויים חדרונים קטנים שבהם תופעות טבע נדירות בדמות אלמוגי מערות, ברכות מים, גבישי גיר בוהקים בלובן מסנוור, זקיפים בצורת 'עוגות עגולות' סימטריות ומשקעי גיר במגוון צורות מרהיבות. ככל שמעמיקים מסתעפות המחילות ומובילות למח-

סומים בצורת קירות סלע אנכיים שבתחתיתם פירים צרים של 5-10 מ'. במאמץ לא מבוטל ניתן לרדת ולהגיע למפלסים התחתונים של המערה, במקום שמצויים אולמות ובהם שפע של נטיפים בצורת 'וילונות', 'אוזני פיל', 'פגודות' ו'מקרוניים' – כל מגוון פלאי ההשקעה וההמסה שמערת נטיפים יכולה להניב. זוהי המערה הראויה להיקרא על שמו של אחיקם עמיחי ז"ל ואמנם שלט צנוע להנצחת פועלו נקבע בפתחה. אתר ההנצחה המיוחד נחנך בידי אסתר, אימו האמיצה של אחיקם, במבצע שאליו נרתמו חבריו של אחיקם ממלח"ם. בסיוע החברים גלשה אסתר לעומק המערה, וסיירה בכל מחילותיה ונפתוליה המרהיבים.

חקר מערות ארץ ישראל זכה בשנים האחרונות להכרה בחשיבותו. המחקר האקדמי של המערות זוכה לעדנה ונצבר ידע נרחב על המערות, אופיין ואופן

אולם 'עוגות קרסטיות' במערת אחיקם

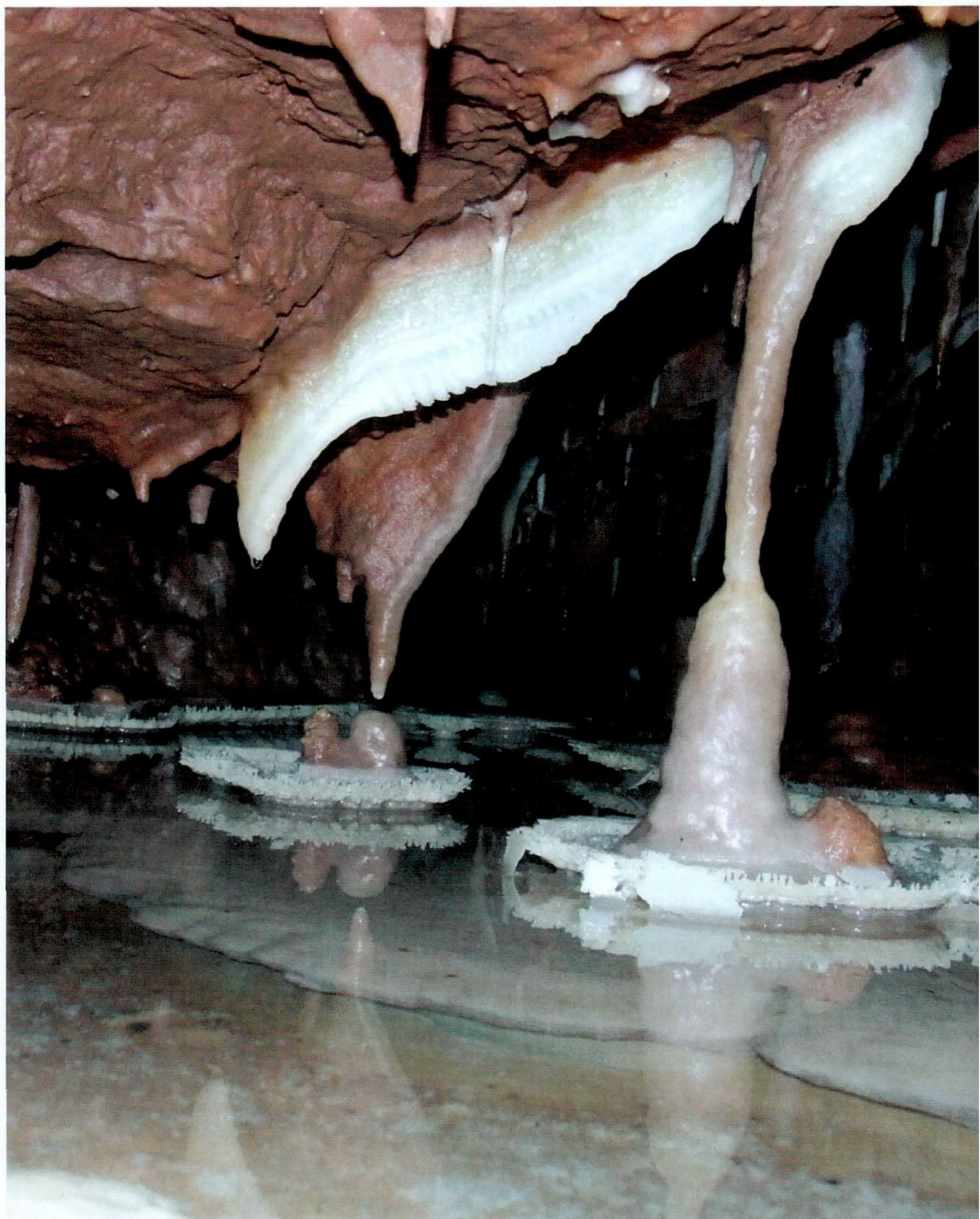
אחיקם עמיחי ז"ל במערכת מסתור בגליל

התהוותן. מגוון המערות מתועד ומוקלד במחשב. גם שימוש האדם במערות מאז נודעו כמקומות מגורים ומסתור ועד להיותן משאב תיירותי נרשם ומתועד.

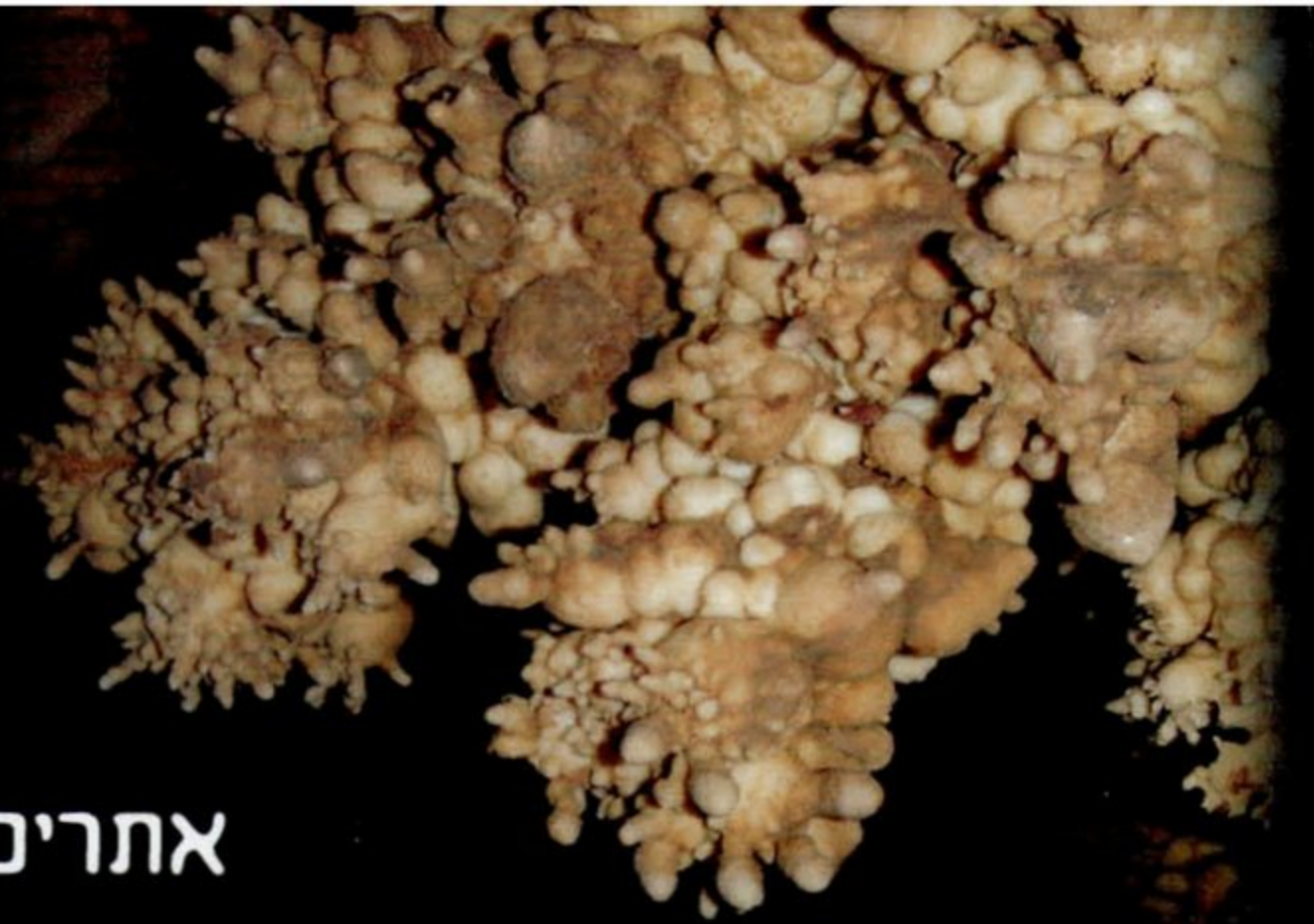
עד כה הוכשרה בארץ לביקורים רק מערת נטיפים אחת, היא מערת אבשלום באזור בית שמש, אך כיום ידועות בארץ ובעיקר בגליל עשרות מערות נטיפים מרשימות יותר, שראוי להכשירן לביקורי מטיילים.

באירופה עוסקים בתחום זה למעלה מ-150 שנה, ותיירות המערות שם היא מהמפותחות בעולם. באירופה הוכשרו מאות מערות נטיפים לביקורי קהל ותיירות המערות נחשבת לרווחית במיוחד. כמעט כל מערת נטיפים ראויה לשמה עוברת, לאחר דיון, תהליך הכשרה לביקורי קהל תוך השקעות רבות והקפדה על שמירתן והן מלוות בתכנון קפדני של שמירת טבע. למערות המתאימות מוכשרות דרכי גישה מודרניות כמו מעליות, תוך פגיעה מינימלית בערכי טבע, ומספר המטיילים הנכנס אליהן בבת אחת מוגבל. קיים מעקב קפדני על שמירתן של המערות והפעילות הקרסטית שהיא 'סם החיים' של הנטיפים והזקיפים. דוגמה אופיינית לכך נמצאת בחבל דורדון בצרפת, שם מצויות כ-150 מערות נטיפים הפתוחות לקהל זה עשרות שנים, תוך מעקב, שיפור תנאי הביקור ופיקוח קפדני.

אנו מקווים שגם מערות ארץ ישראל על יופיין ועושרן, שאינן נופל ממערות אירופה, יזכו להתייחסות נאותה, ולהכשרתן לביקורי מטיילים.

אגם של 'ביציות קרסטיות' במערת אחיקם

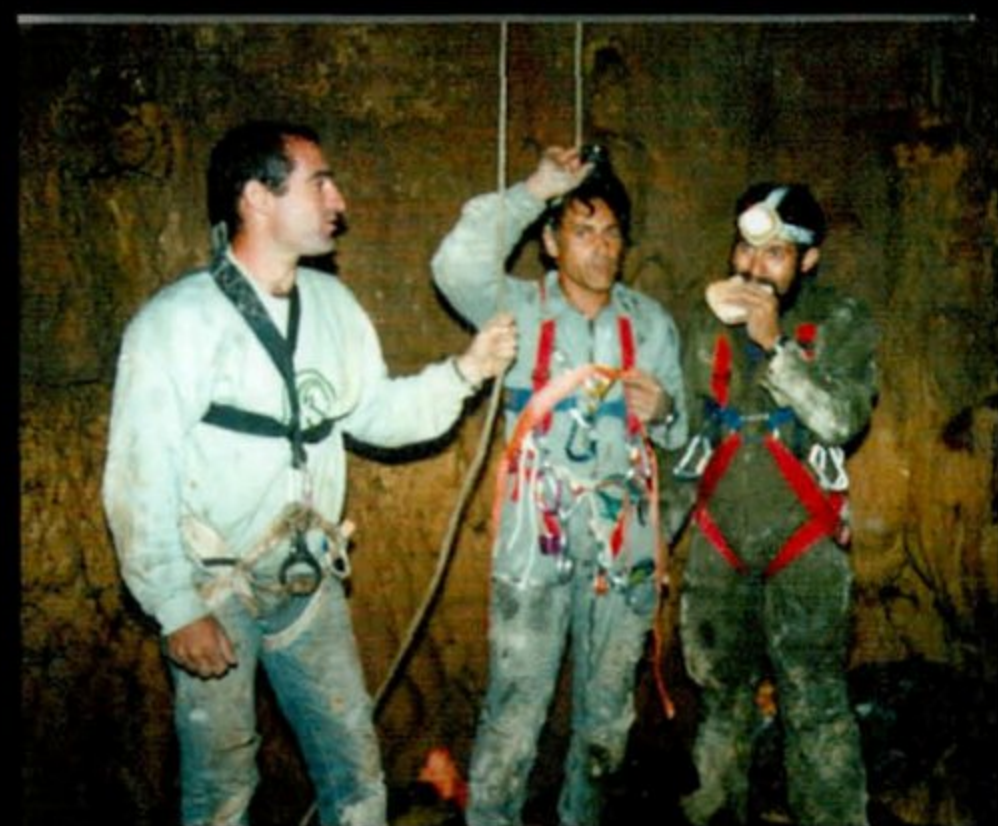
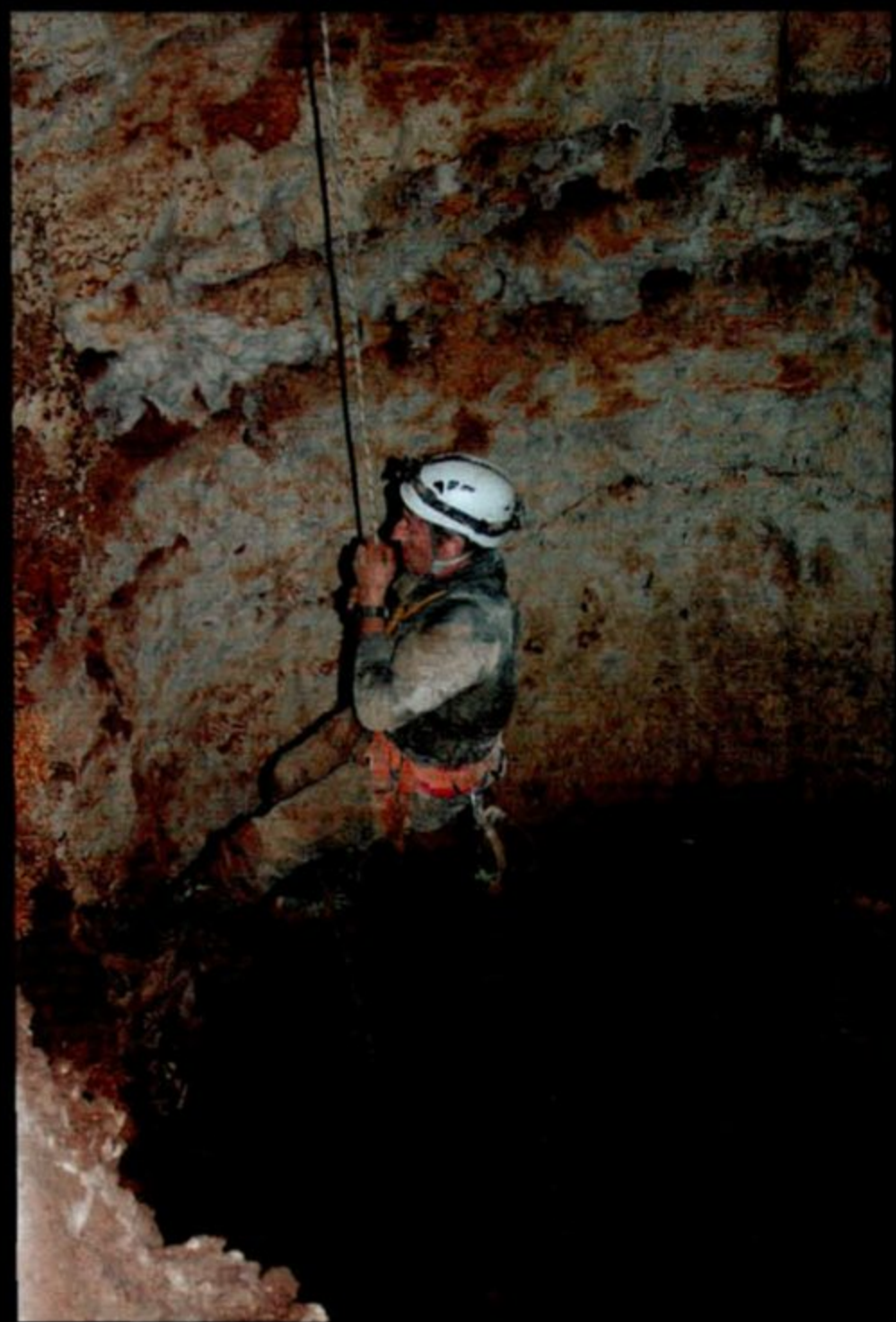
אתרים ומקומות

ה'הוטה' של הג'רמק - 'פה הלויתן'
- הפיר האנכי העמוק ביותר בארץ

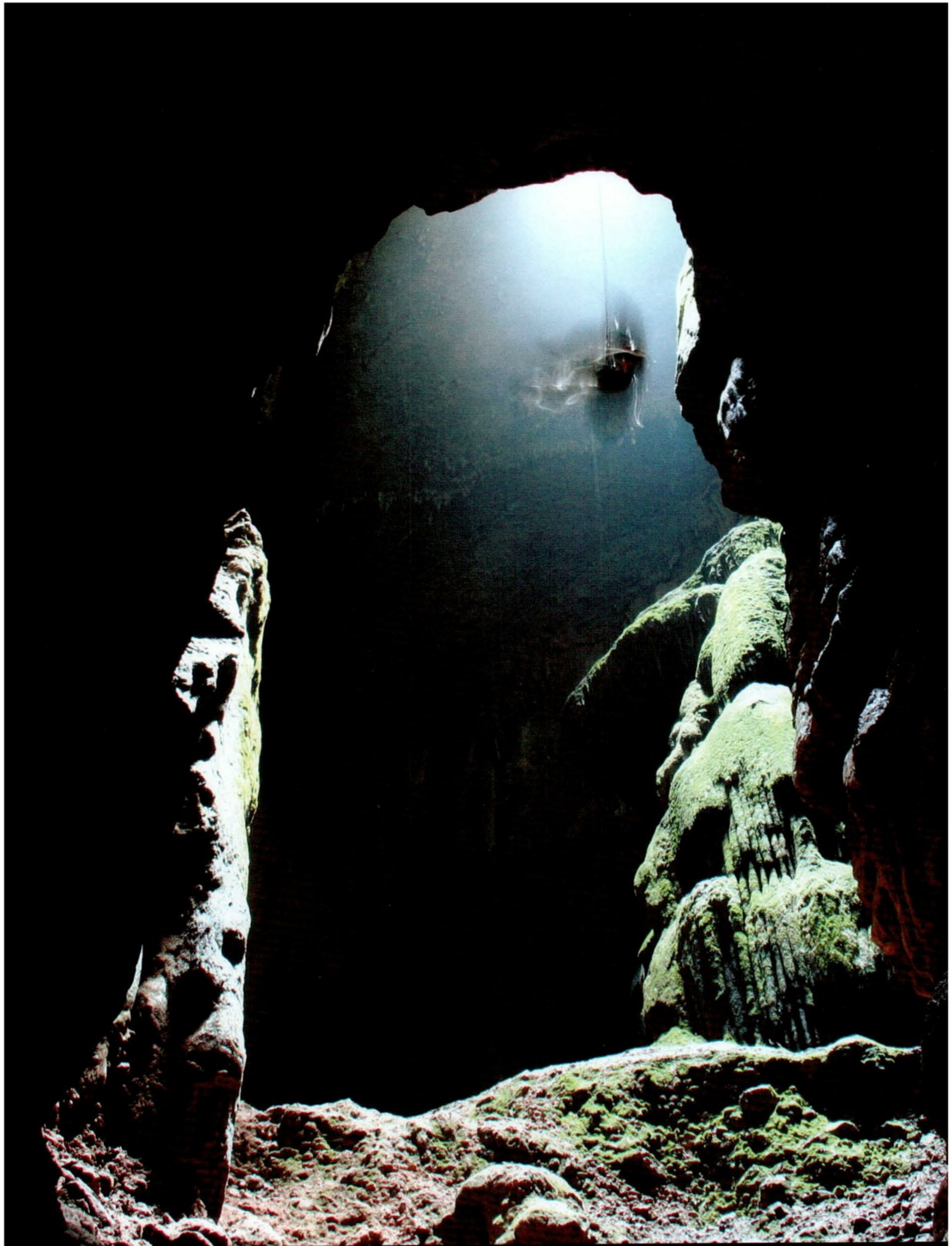
סיפור גילוייה וחקירתה של המערה האנכית העמוקה ביותר בארץ, ה'הוטה' של הג'רמק, הנמצאת בלב שמורת הטבע של הר מירון, משמש אבן דרך מרתקת בחקר מערות ארץ ישראל.

הירידה לקרקעית ההוטה ובעיקר הטיפוס חזרה מתוך 'לוע הלויתן' ידועה כאחד האתגרים הקשים עד היום. להוטה שמונה קמינים זה מתחת לזה שהמעבר ביניהם כרוך בגלישות בחבלים. מידות פתחה 6x5 מ' והקמינים הם בעומקים שונים בין 10 מ' ל-70 מ' עד לקמין האחרון המגיע לעומק 157 מ'. ככל הידוע זהו הקמין העמוק ביותר בארץ. משם יש כמובן לטפס דרך כל הקמינים חזרה.

באמצע שנות ה-80 ירד כותב שורות אלו עם שני חוקרים ל'הוטה'. נופי הקמינים התחתונים שנראו במהלך הגלישה הם מהיפים שבמערות בארץ. למלוא אורך דפנות הקמינים תלויים נטיפים בצורת 'אוזני פיל', מסכים של 'וילונות' בעלי קפלים מגוונים, ומגוון של 'פגודות ענקיות'. הקמין האחרון מסתיים בצורת חדרון, מקושט בזקיפים ונטיפים וכן - 'פניני המערות' - תופעה נדירה שהתגלתה לראשונה במעמקי ה'הוטה'.

למעלה: 'אלמוגי מערות' ב'הוטה' של הג'רמק
באמצע: החלצות מעומק 157 מ' מ'הוטה' של הג'רמק
למטה: בדרך לקרקעית ה'הוטה' של הג'רמק (צילום משנות ה-80)

ה'הוטה' של הג'רמק

הטיפול היה קשה במיוחד, שכן אחד החוקרים לא הכיר כלל את טכניקת הטיפול בג'ומרים (מכשירי טיפוס מיוחדים לחבל). תחת התנאים הקשים בהם היינו, לאחר שעות של שהייה בכל קמין וקשירה של החבלים לקראת הקמין הבא, כשכל הפעילות נעשית לאור פנסים ובבגדים ספוגי בוץ דביק, החילוננו ללמדו את תורת הטיפול. בתנאים אלה הוא טיפס והחליק חליפות על החבל עטוף הבוץ. השעות נקפו וכיווצי שרירים קשים שיתקו את ידיו ורגליו והעלייה של הקמינים האחרונים נעשתה בלתי אפשרית. החלטנו לאפשר לו מנוחה ארוכה עד כדי שינה! וכך מצאנו עצמנו ישנים כשעה, שעתיים, לעתים על החבל ולעתים על האדמה הבוצית שבין קמין לקמין. כשהסתיים המבצע התברר שהטיפול ארך כ-11 שעות! כיום המקום סגור לגולשים גם בשל הסכנה הכרוכה בגלישה ובטיפול וכן בשל היותה חלק משמורת הטבע של הר מירון.

מערת הנטיפים הסודית בנחל עמוד

במחצית השנייה של שנות ה-80 של המאה הקודמת, הוזעקנו על ידי פקח רשות הטבע והגנים בגליל, פרץ גלעדי, ובפיו סיפור מוזר: אדם ששכב על ערש דווי ביקש לקרוא לו למיטת חוליו, והוא זכה לשמוע מפיו סיפור מדהים: מזה שנים הוא שומר סוד כמוס של גילוי מערת נטיפים מרהיבה בנחל עמוד. הוא טייל בימי בחרותו מעל קירות הסלע הזקופים של נחל עמוד, ובאחד מטיוליו ראה חור אפל

גלישה למערת נחל עמוד

בין הסלעים. כשהאיר לתוכו בפנס ראה לפניו בור עמוק. הוא סימן את המקום וכעבור זמן מה חזר ובידו חוטי קשירה (!). הוא ירד לבור שעומקו 22 מ', שוטט וזחל במערת נטיפים מרהיבה, בעלת מספר מפלסים.

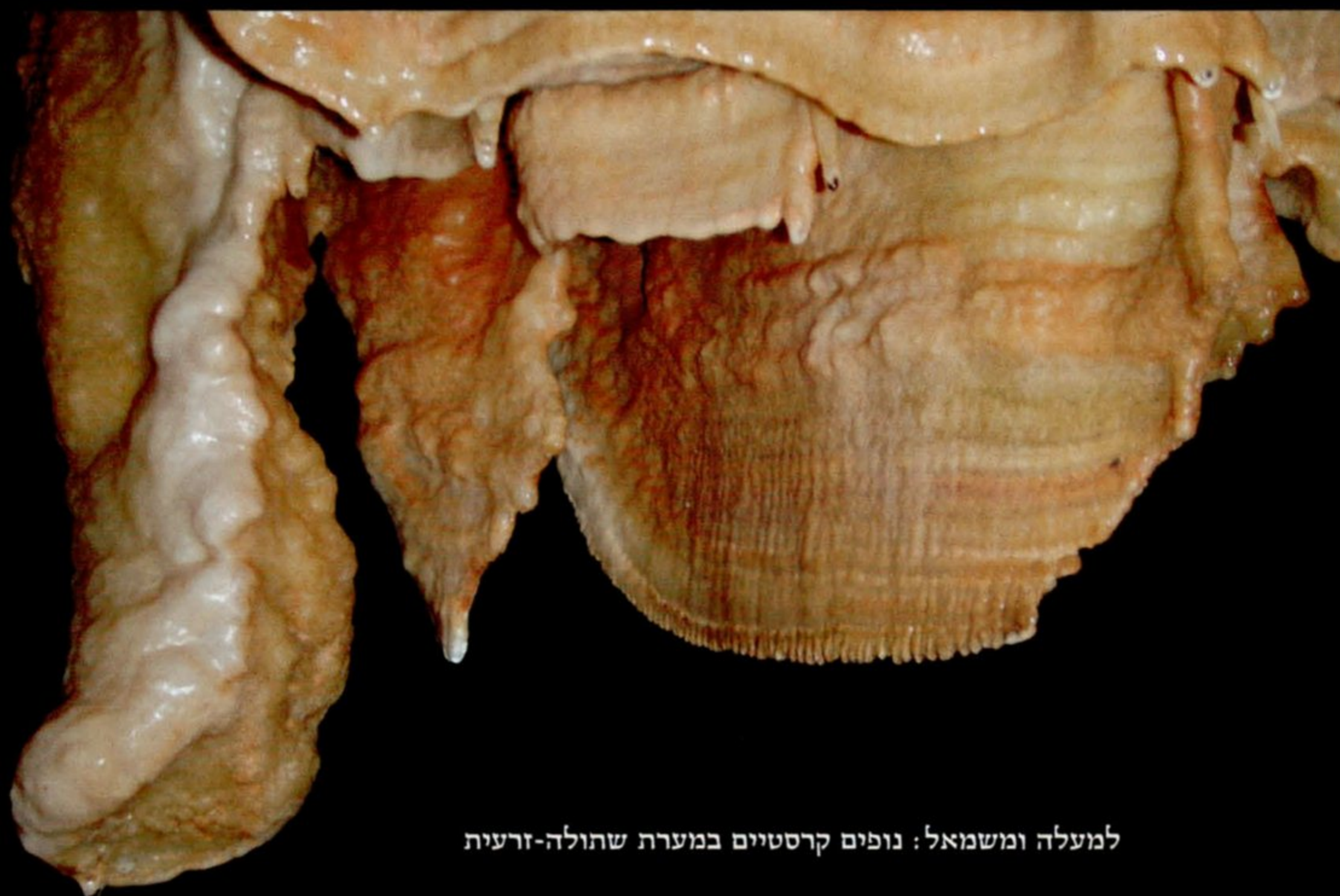
רק על ערש דווי החליט לגלות את סודו למי שמופקדים על שמירת הטבע בארץ.

יצאנו לבדוק את המערה. הצטיידנו בחבלי גלישה וציוד, ונסענו לגליל להתחקות אחר אמיתות הסיפור שנשמע דמיוני. בהגיענו למקום, תוך טיפוס קשה למצוקי נחל עמוד התלולים, התברר שהתיאור לגבי מיקום הפיר, היה מושלם. תוך זמן קצר איתרנו את 'שני הסלעים הנראים כאוזני ארנבת', ולהפתעתנו מצאנו ביניהם חריץ קטן שמעברו השני נראה פיר אפל. הצטיידנו בפנסי ראש, מים ומצלמה והשתלשלנו בחבלים דרך החריץ בקושי רב. ככל שהעמקנו לגלוש נוכחנו שאנו נמצאים בארובה קרסטית אנכית. הארובה הוליכה הישר לתחתית הפיר, שהייתה מכוסה בשכבה עבה של פרש עטלפים. במשך הגלישה ראינו את שאריות חוטי הקשירה של מגלה המערה. ממרומי ערמת פרש העטלפים החלקנו בשיפוע לעומק של 13 מ' וחדרנו לאולם ובו נטיפים וזקיפים מרהיבים. בקצה האולם הייתה מחילה שבה היה עלינו לזחול כ-8 מ'. זו הובילה אותנו לאולם גדול עוד יותר מלא במשקעי מערות (גבשושיות גירניות בצורות שונות שנוצרו על פני קרקעית הסלע), בנטיפים ארוכים ודקים ובזקיפים בצורת פגודות. נדהמנו מעוצמתה של המערה, מיופיה ומסיפור גילוייה. במרוצת השנים הגענו אליה שוב עם צוותי מיפוי כדי למפותה ונוכחנו שלמערה סעיפים המובילים לאולמות נוספים. באחד מהם, שאורכו 17 מ', ישנה ברכת מים צלולים, מוקפת בנטיפים וזקיפים.

קנאים ומורדים במערות הגליל

למערות הגליל מקום חשוב בימי המרידות ברומאים, וידועות מאות מערות מגורים, מאגרי מים תת קרקעיים מוסתרים, מערכות מסתור ומקלטי מצוקים, שהוכשרו למסתור.

לפי יוסף בן מתתיהו, היו בגליל למעלה ממאתיים יישובים יהודיים, שרבים מהם זוהו. מחקרים חדשים בגליל מלמדים שליהודי הגליל היה שימוש דומה במערות לאלו שבארץ יהודה: בסמוך ליישובים כמו טבריה, ארבל, חוקוק, עכברה, מרות, ברעם, מתנשאים צוקים תלולים ובהם מאות מערות טבעיות. ההגעה לחלק מהן מחייבת גלישה בחבלים (מרבית האתרים הוכרוזו במרוצת השנים כשמורות טבע והגלישה בחבלים אסורה כיום). במערות נמצאו עדויות מרשימות שהן הוכשרו, הורחבו, ונחצבו בהן מעברים שחיברו בין המפלסים השונים. המערות צוידו במבחר אביזרים וכלי חרס ובהם קנקנים, סירי בישול, נרות שמן וכלים אחרים, ובחלקן נמצאו גם מטבעות ומקוואות טהרה. ראשי החיצים למרגלות המערות או בתוכן, וכלי החרס, מעידים שהמערות היו תחת מצור של הצבא הרומי. מקלטי מצוקים מסוג זה נמצאו אפילו במקומות שבהם היה יישוב יהודי דל כמו בגליל המערבי, בנחל אביב, נחל בצת, נחל נמר ונחל כזיב. בנחל כזיב לבדו, במצוק הדרומי של הנחל, מצויות למעלה משמונים מערות שרובן שימשו כמקלטי מצוקים.

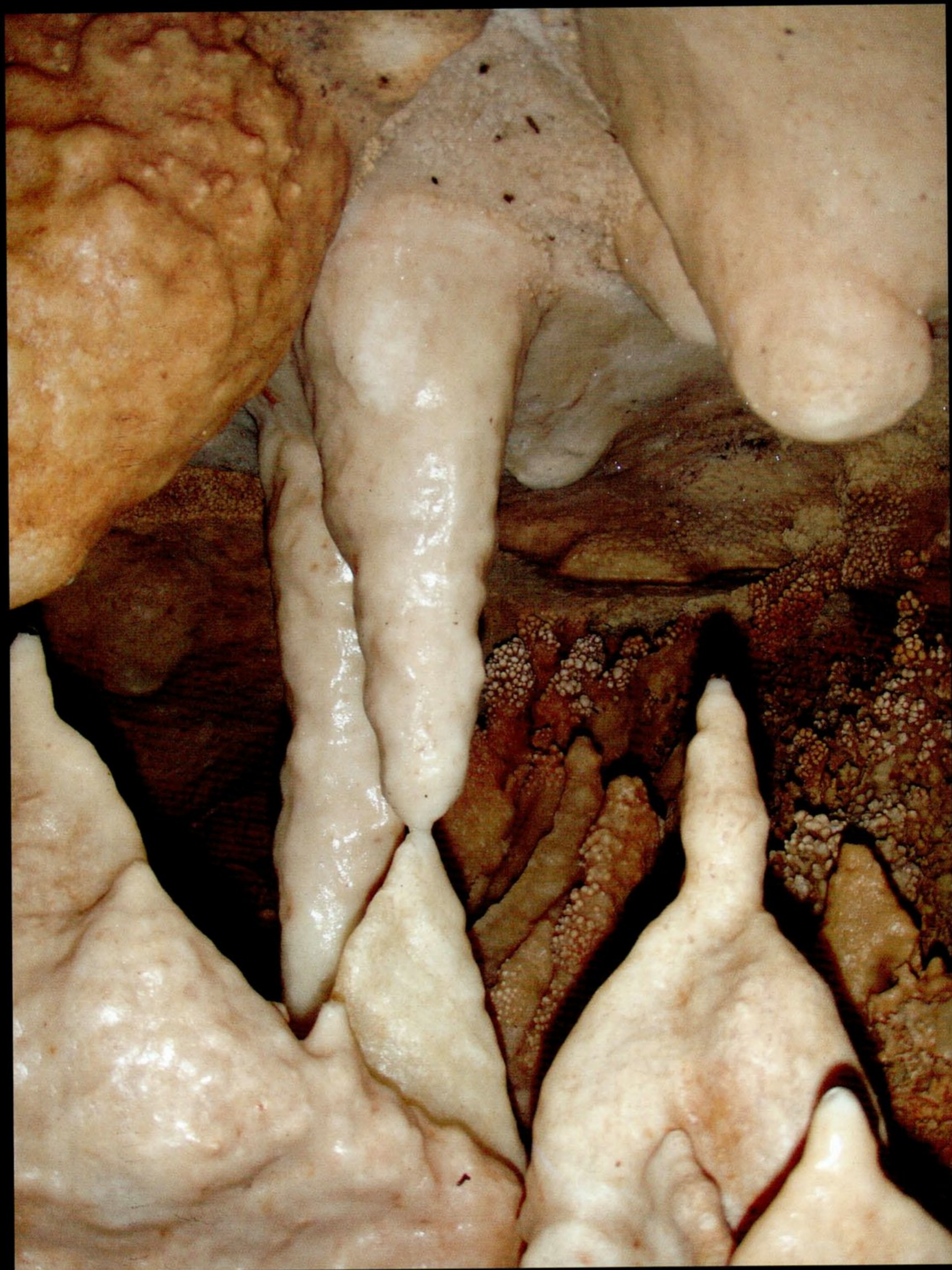
למעלה ומשמאל: נופים קרסטיים במערת שתולה-זרעית

ביושבים כמו גוש חלב, אעבלין, סכנין, טורען, כפר קנה, ועוד, שהיו ידועים כיושבים יהודיים בתקופת בית שני, התגלו בחצרות בתים פרטיים בני ימינו, מערכות מסתור מפותלות וסבוכות שנחצבו מתחת לבתים הקדומים. חלק ממערות המסתור הוסווה בתוך בורות מים, שפעילותם הופסקה, או שהן נחצבו מתוך מקוואות טהרה שהשימוש בהם פסק בשל צוק העתים. מקוואות הטהרה ומאגרי המים, שעברו הסבה למערכות מסתור, ומקלטי המצוקים שבגליל מלמדים על צורת ההתגוננות בעת סכנה, שדמתה לאלו שבאזור יהודה ובמדבר יהודה.

מערת הנטיפים שברכס שתולה-זרעית - המרשימה במערות הגליל

לפני כשלוש שנים התגלתה מערת הנטיפים הגדולה בגליל, ואולי בארץ כולה (על פי המחילות הנוספות המתגלות בה). המקום נודע בשם המערה שברכס שתולה-זרעית. זה שלוש שנים שבהן המערה ממשיכה להפתיע את מבקריה – אנשי צוות מלח"ם (ולאחרונה גם חוקרי עטלפים).

מיקום המערה נשמר בסוד עד שרשות הטבע והגנים תכריז עליה ועל סביבתה כעל שמורת טבע. זוהי אחת המערות היפות והגדולות ביותר שהתגלו בארץ: אורכה על כל סעיפיה שהתגלו עד כה הם כ־600 מ', ועומקה 63 מ'. במערה

מימין ולמעלה: נופים קרסטיים במערות הגליל
(שתולה-זרעית ועוד מערות סמויות מהעין)

מחילות מסועפות המצריכות זחילה רבה כדי להגיע לנטיפים המרשימים. בחציה המערבי נטיפים שנוצרו בתהליכי המסה בעוד שבחלקה הדרומי נטיפים שנוצרו בתהליכי השקעה. במערה חללים ענקיים ובהם נטיפים, זקיפים, 'וילונות גיר', צורות של 'אוזני פיל', 'פגודות', 'ארמונות', 'פניני מערות', אלמוגי גיר ושלל צורות במגוון צבעים מרהיבים. המערה הייתה מוסתרת כל השנים. גם כיום אנו ממשיכים למצוא מחילות נוספות המולי-

כות לאולמות ולעולמות חדשים. מערת שתולה-זרעית
חיכתה למגליה מיליוני שנים, נקווה שפתיחתה לציבור
המבקרים תארך קצת פחות.

אוצר בלוס במטע זיתים

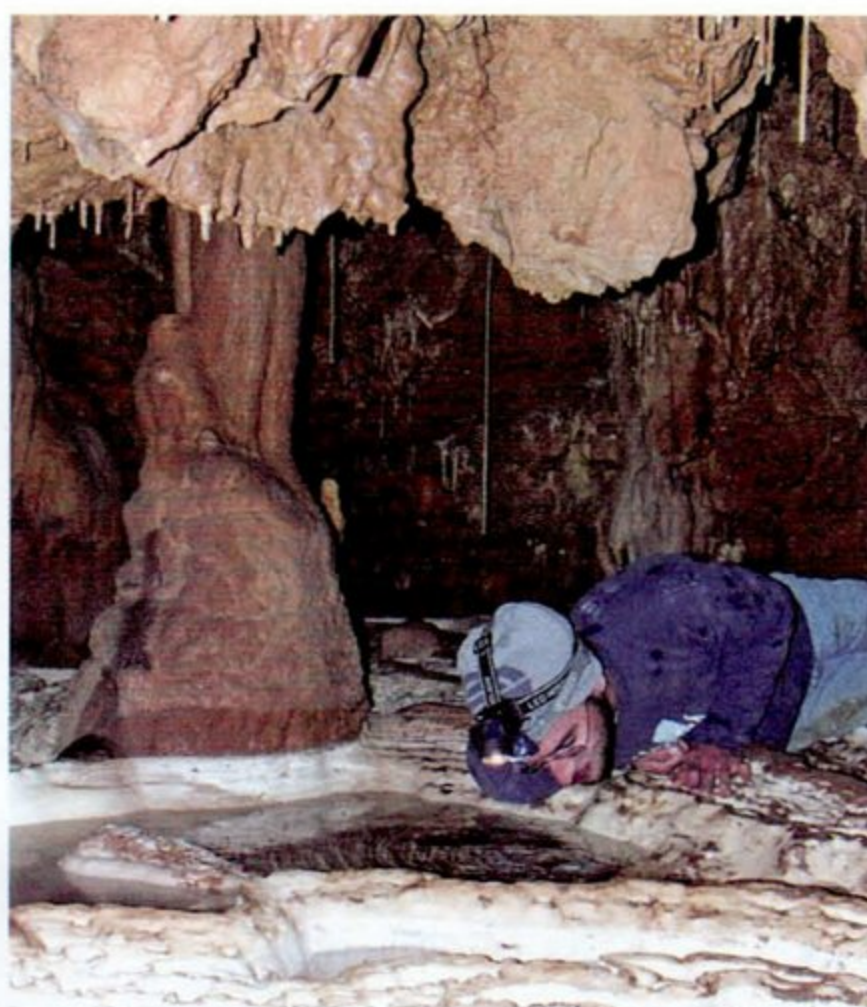
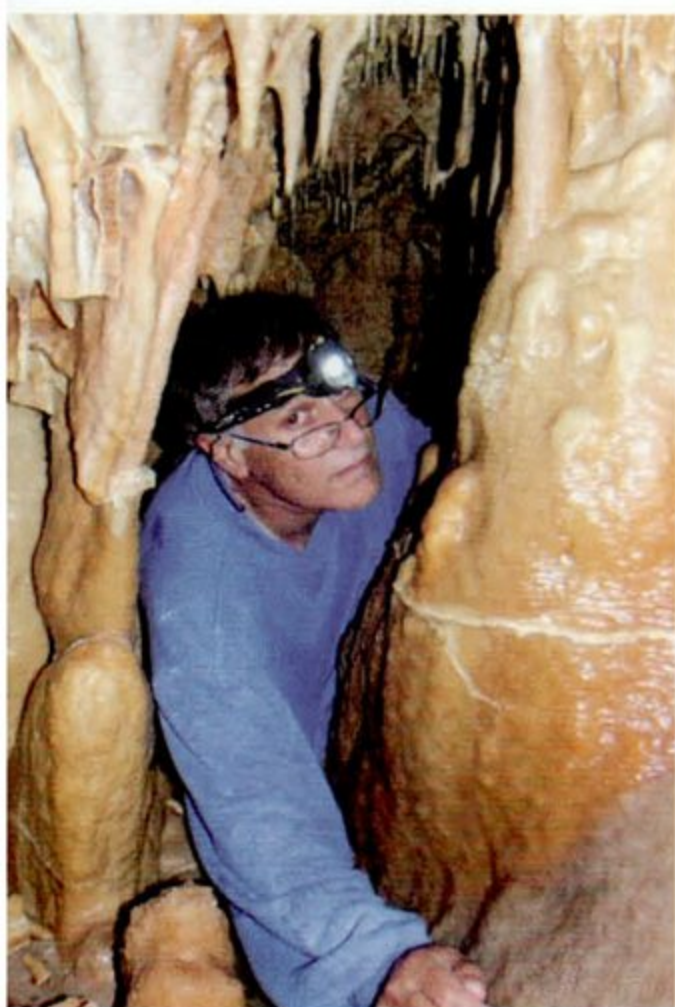
חקלאי באחד מכפרי הדרוזים בגליל, החליט בתום
החורף להכשיר חלקת מטע זיתים של המשפחה. ביום
בו החל הטרקטור לפלס את השטח, עמד וצפה כיצד כף
הטרקטור פוגעת באחת מדפנות הסלע. לפתע הבחין
בחלל שנפער בדופן הסלע וחשף פתח של מערה.
משהאיר את פתחה בעזרת מצת, נתגלה לעיניו שלל
נטיפים מרהיבי עין. החקלאי צפן את המראות בלבו,
המתין עד שהטרקטור יסיים את עבודתו, משגיח שכף
הטרקטור לא תיגע עוד בסלע. למחרת שב למקום מצויד
בפנס ומצא את עצמו במערה גדולה ובה מערכות
נטיפים וזקיפים מרהיבות והסתעפויות, שאליהן חשש
להיכנס. לאחר לבטים רבים וחשש מ'עינא בישא'
הסכים בעצת שכנו לאפשר לנו להתוודע למערה. רק

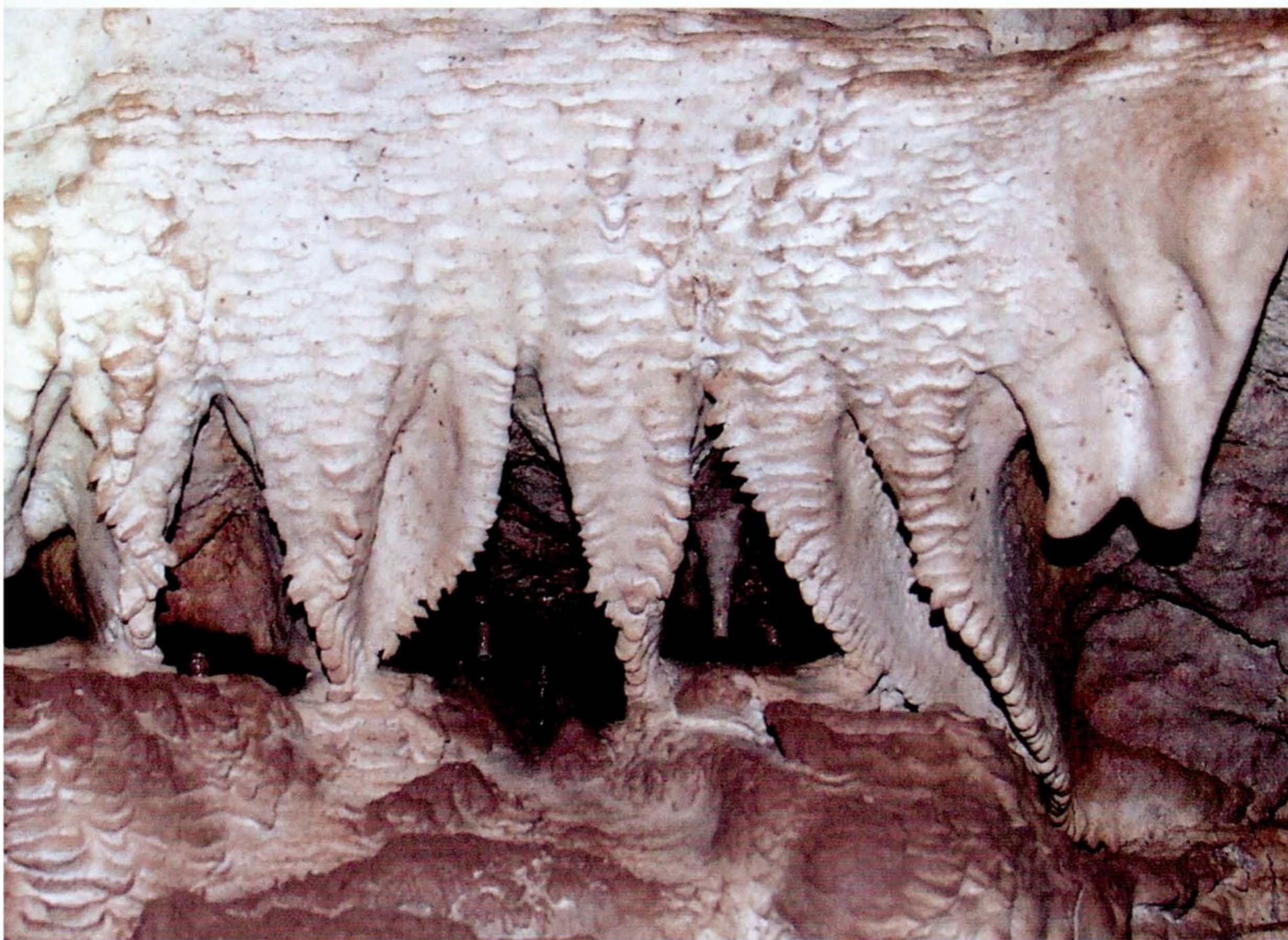
אגמון במערה במטע הזיתים

אולם במערה במטע הזיתים

ממראות המערה במטע הזיתים: נטיף ענק (מימין); 'מי עדן' במערה (במרכז); מעברים צרים (משמאל)

פעילות עשירה של המסה והשקעה במערה במטע הזיתים

מסכים גירניים במערה במטע הזיתים

לאחר שהבטחנו לו שבשלב זה לא נגלה את שמו ואת המערה, הוא הוביל אותנו למקום. המערה עברה תהליכי המסה והשקעה נרחבים בעזרת מי גשמים במשך מיליוני שנים. לעינינו נגלו מראות של נטיפים וזקיפים מרהיבים, חלקם אופקיים בניגוד לחוק הכבידה. מהם שנראו כעמודים מגולפים ודמו לארמונות. מסכי ענק של נטיפי מקרוני השתלשלו מהתקרה. סלעי גיר דמויי 'פגודות', 'וילונות' ו'אוזני פיל' מילאו את האולמות. מתחת לכל אלה היו ברכות מים קטנות ששכבה גירנית מכסה על שוליהן, ונוף קרסטי עשיר ואין סופי מכל הטוב והיופי שמערת נטיפים בקנה מידה עולמי צופנת בחובה. חזרנו למערה כדי למפותה והבטחנו שוב לבעל החלקה שלא לפרסם את מיקומה ברבים ללא הסכמתו. אין ספק שלפנינו אחת משכיות החמדה של התיירות בגליל, הממתינה לציבור המטיילים בבוא השעה.

נפלאותיה של מערת איילון

תגלית חשובה התרחשה בשנת 2006, במהלך מחקר שעשה סטודנט לתואר שני בשם ישראל נעמן במחצבת נשר ברמלה (בהנחייתו של פרופ' פרומקין). במהלך המחקר חשף נעמן מערה שעומקה הגיע לכ-40 מ' ואורכה כ-3 ק"מ. המערה ייחודית והיא המקום היחיד בארץ שנמצאו בו בעלי חיים יבשתיים וימיים החיים במערות בלבד.

דגימת מים מהאגם הקדום במערת איילון

מהיצורים הנדירים הקיימים רק במערת איילון

מערת איילון שהתגלתה במחצבות נשר ברמלה, הייתה מערכת סגורה ומנותקת במשך מיליוני שנים והיצורים שחיים בה התפתחו במשך תקופה ארוכה בנפרד מהסביבה החיצונית. במערה נמצאו מספר מינים של בעלי חיים ירודים, חלקם מינים שלא היו ידועים עד עתה. במרכז המערה נקווה אגם, השייך למערכת אקולוגית ייחודית המתבססת על משטח של חיידקים הפרושים על פניו ומייצרים מקור אנרגיה חלופי לאור השמש. באגם ובסביבתו נמצאו שמונה מינים של חסרי חוליות: ארבעה מינים החיים ביבשה. מאחד מהם, מין עקרב, לא נמצאו פרטים חיים אלא רק שלדים. ארבעה מינים נוספים הם סרטנים שקופים, שניים מקורם במינים הגדלים במים מלוחים והאחרים מקורם במים מתוקים או מים מליחים. הימצאותם של מינים אלה, הגדלים במים מלוחים, במקומות שונים בארץ ובאגן הים התיכון, במים פחות מתוקים, מוסבר בכך שהם חיו לפני מיליוני שנים בים טתיס הקדום שהים התיכון הוא שריד שלו.

הכניסה למערה היא באמצעות גלישה בחבלים וזחילה במחילות נפתלות עד לאולם המרכזי, שם נקווה האגם הקדום. המערה נמצאת כיום בחסותה של 'מחצבת נשר' ואין אליה כניסה אלא לצרכי מחקר בלבד.

ביבליוגרפיה

- פרומקין ע' (ואחרים), 1984; מערת עלמה; בורות וקמינים קרסטיים (ומאמרים נוספים), **נקרות צורים** 10.
- צוק צ' ובן צור ד', 1994; לאור הפנס, **טבע הדברים** 4, עמ' 93-65.
- שבטיאל י', 2000; מערות נטיפים בחרמון, **טבע הדברים** 60, עמ' 59-44.
- Shivtiel Y. & Zissu B., 2007-2008; Coins from Akbara and Nahal Amud Cliffs, *INJ* 16, pp. 112-117.
- Shivtiel Y., 2008; Cliff Settlements, Shelters and Refuge Caves in the Galilee. In: Bar S. (ed.), *In the Hill-Country ... and in the Arabah* (Joshua 12, 8), Studies and Researches presented to Adam Zartal in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-Country Survey, Jerusalem, pp. 223-235.
- Shivtiel Y. 2004; The third line of defense, *Eretz* 93, pp. 71-75.
- שבטיאל י', תשס"ה; יישובי מצוקים ומערות מפלט בגליל, **אריאל** 168, עמ' 25-12.
- 2006; המסתורין התת קרקעי של ישראל, **מסע אחר** 177, עמ' 79-76.
- 2007; האיש שבקיר, **ארץ וטבע** 107, עמ' 48-46.
- 2007; יופיה אינו ידוע – על גילוי מערת נטיפים

סייעו בהכנת המאמר: יגאל סלע, שוקה רווק ופרופ' עמוס פרומקין. תודתי נתונה להם. האחריות על הדברים היא על המחבר בלבד.

המחבר הוא איש צוות המלח"ם ומרצה במכללות האקדמיות צפת ואוהל. תודתי נתונה למוסדות אלה על סיועם הרב בחקר מערות הגליל.

שלום צבר

ירושלים והמקדש

בתרבותם ובאומנותם של יהודי איטליה

מבוא

מאז הקמתו של שער טיטוס ברומא, הזיכרון החזותי של ירושלים והמקדש החרב עמדו במוקד רחשי הלב של הקהילה היהודית העתיקה ביותר באירופה. הנוכחות היהודית ברומא, הנמשכת ברציפות עד היום, תועדה כבר בתקופה שקדמה לחורבן בית שני. אולם חורבן הבית והקמת שער הניצחון של טיטוס, המחישו את ההתרפקות בת אלפי השנים למרכז הקדושה שחרב ולעצמאות הלאומית שנגדעה. במאות השנים הבאות, ביטאו יהודי איטליה בדרכים שונות את רגשותיהם העמוקים וגעגועיהם לעיר הקודש ולמקדש החרב, ובכך לא היו שונים מאחיהם בתפוצות.

בית המקדש כמבנה מתומן וכהנים
המקריבים קורבנות בחצר פתוחה
ברקע: ירושלים ובית המקדש כמבנה
מתומן לפי תפיסת אמני הרנסנס האיטלקי

צות שחיו תחת השלטון הנוצרי באירופה, או תחת שלטון האסלאם. אך הם לא רק התפללו לכיוון ירושלים, ובכך ציינו יומיום את הערגה לשוב לארצם ולקומם את העיר ומקדשה, אלא גם מצאו דרכים לבטא זאת באומנויות. בהקשר זה המקרה של הקהילה האיטלקית הוא אולי המרתק ביותר, ולו בשל ההשפעה הכבירה שנודעה לאמנות האיטלקית על האמנות היהודית בארץ המגף. האמנות היהודית שהתפתחה במידה רבה לצד איסורים הלכתיים, משקפת את המתח בין מגבלות המסורת וההלכה לבין צורכי הקהילה וזיקתה התרבותית

תמ' 1: תהלוכת הנצחון של אוצרות בית המקדש ובמרכזם מנורת הזהב. גילוף בצד הפנימי של קשת טיטוס, רומא, 81 לסה"נ

לחברה הסובבת אותה. לאורך ההיסטוריה הארוכה של חיים יהודיים באיטליה, ותחת ההשפעה של הזרמים רבי העוצמה באמנויות המקומיות, שאפו בעלי האמצעים בין יהודי איטליה להתקרב להישגים הגדולים של התרבות בסביבתם, בהתחשב כמובן, במגבלות הדתיות והחברתיות. האמנות החזותית היהודית באיטליה מצביעה על יחסי הגומלין הקרובים וההדוקים עם התרבות של החברה הסובבת. מוטיבים וצורות שנלקחו מהעולם האמנותי הכללי, עברו תהליך סינון מורכב ומרתק. לפיכך, יצירות אמנות אלה פותחות צוהר חדש לחיים היהודיים באיטליה וליחסים המורכבים בין היהדות לנצרות.

ירושלים באמנות בעת העתיקה

במאות הראשונות לסה"נ התגבשה מערכת הסמלים היהודית בארץ ובגולה סביב דמותו של בית המקדש החרב. סמלים בודדים של בית המקדש הופיעו כבר לפני שנת 70 לסה"נ, אך התופעה התרחבה במאות השנים הבאות. הסמל המרכזי בעת העתיקה הייתה ללא ספק מנורת שבעת הקנים. המנורה בערה כאש התמיד בבית המקדש, אך משחרב הבית והאור כבה, סימלה את הכיסופים לבית המקדש ולחיי דוש ימיו כקדם. בשלהי העת העתיקה ובתקופה הביזנטית פיארה תמונת המנורה הדולקת מבני ציבור רבים, ובמיוחד את רצפות הפסיפס הצבעוניות בבתי הכנסת, הופיעה על חפצי יומיום פשוטים ובמצבות לכבוד הנפטרים. גורם חשוב לשימוש הנפוץ בסמל המנורה, נבע בין היתר מהעיצוב הפשוט המושך וקלות זיהויו. הרומאים היו מודעים למשמעות המנורה עבור היהודים. בגילופים על שער טיטוס מופיעה מנורת הזהב היקרה בנושא מרכזי בתהלוכת הניצחון של אוצרות המקדש שבזזו בירושלים (תמ' 1). כך ראה אותה האמן הרומאי שגילף אותה בנא-

מנות רבה למקור, אך בסיסה שונה כנראה, יתכן כדי להקל על נשיאתה, כי המקור היה קרוב לוודאי בעל שלוש רגליים כפי שנראה במאות תיאורים יהודיים. הדימוי הריאליסטי מבליט מסרים של השפלה וחורבן שהיו מנת חלקם של כל אלה שהעזו להרים יד נגד רומא.

כיצד הגיבו יהודי רומא לדימוי משפיל זה? האם יצרו סמל חזותי חדש או המשיכו להשתמש בסמל המנורה באופן דומה או אחר?

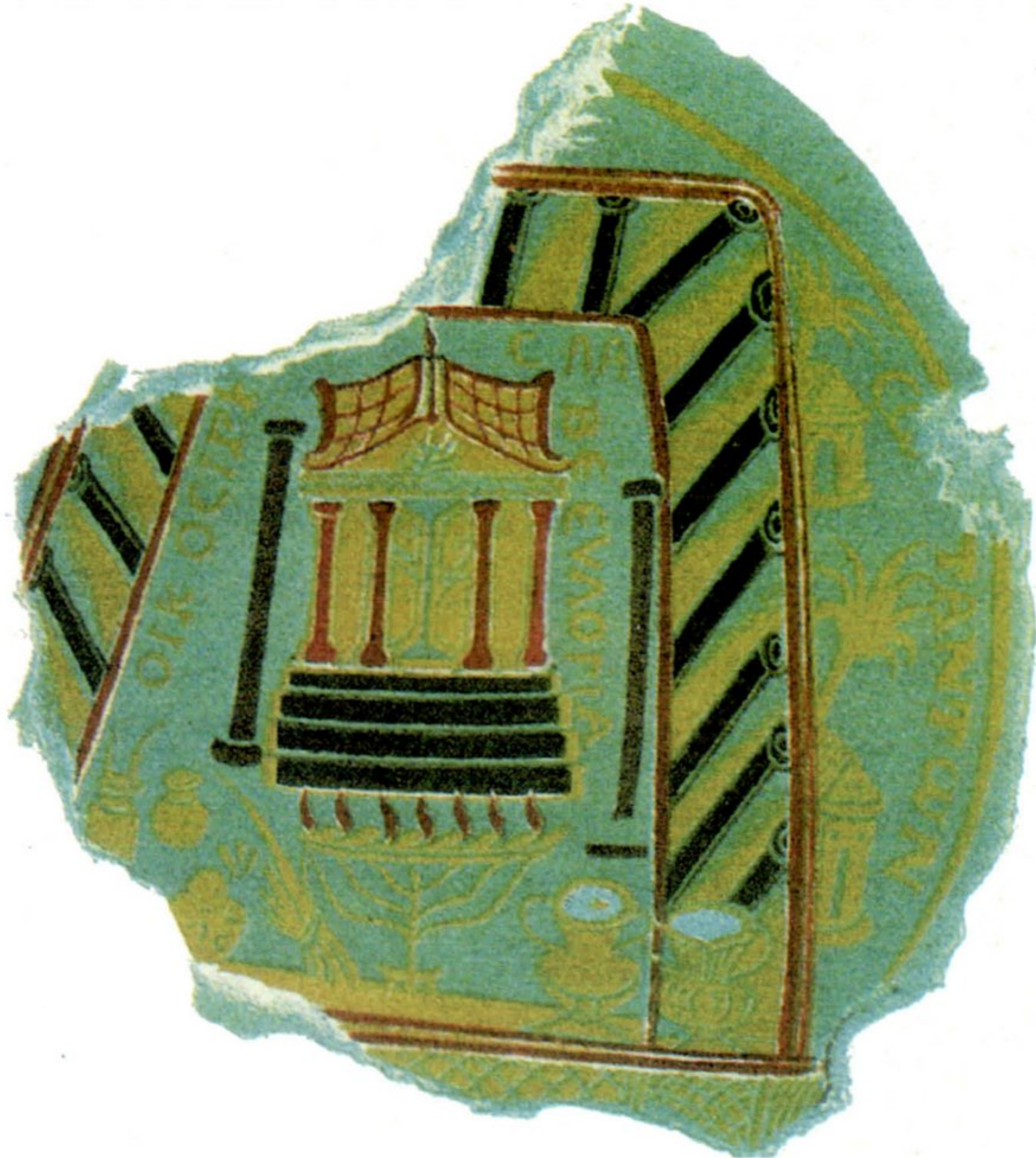
הדימויים הסמליים היהודיים מרומא, שנוצרו במאות הראשונות לסה"נ, נמצאו רובם ככולם במערכות הקבורה (קטקומבות) היהודיות שהיו סביב רומא. בין הממצאים – ארונות קבורה משיש, לוחות קבורה מעוטרים, ציורי קיר וזכוכיות זהב, בכולם בולטים סמלים הקשורים לבית המקדש ולפולחנו. דימוי המנורה הוא ללא ספק הבולט שבהם, ולעתים זהו סימן ההיכר היחיד ליהדותו של האומן או הפטרון שהזמינו. כך, למשל, בכתובות קבורה אשר שפתן לרוב יוונית ושמות הנפטרים בדרך כלל אינם עבריים, הגורם המאפשר בדרך כלל לזהות את לאומיותו של הנפטר הוא סמל המנורה. מלבד השימוש במנורה כסמל אישי ישנם גם דימויים ציבוריים נוספים, כמו ציור הקיר הצבעוני בקטקומבה של וילה טורלוניה (תמ' 2). במרכז התמונה מתואר ארון הקודש כמבנה רומי קטן בעל גג גמלוני, דלתותיו פתוחות לרווחה ועל מדפיו שש מגילות של ספרי תורה. לצדי הארון דולקות שתי מנורות גדולות, שלהבותיהן מימין ומשמאל פונות בניגוד לחוקי הטבע כלפי הקנה המרכזי. תופעה ניסית זו מבוססת על מדרש קדום, לפיו להבות המנורה בבית המקדש בערו כך כדי להצביע על נוכחות השכינה בבית המקדש, רעיון זה מובלט עוד יותר בכלי המקדש שציירו לצדי המנורות. בכך באה לידי ביטוי השאיפה של מזמיני הציור, בניגוד מובהק לייצוג המשפיל על שער טיטוס, להקמת בית המקדש ולחידוש העבודה בו. על רקע ציור הקיר בוילה טורלוניה מופיעים שמים

תמ' 2: המנורה המשיחית דולקת כאשר להבותיה פונות באופן נסי כלפי המרכז.
לרגלי המנורה אתרוג ולולב (ימין) ושופר (שמאל). פרט מציור קיר בקטקומבה היהודית
של וילה טורלוניה, רומא, מאה שלישית לסה"נ בערך

מעוננים ובהם שמש, ירח וכוכבים. מאחר שציורי נוף לשמם לא היו מקובלים באמנות היהודית בתקופה זו, אפשר להניח כי הם מוטיבים המרמזים על חזון אחרית הימים שבו ירושלים ומקדשה יחדשו ימיהם כקדם. חיזוק לתפיסה זו נמצא בשני חפצים נוספים שנוכחותם בולטת לצד המנורה, הלולב והאתרוג, סמליו של חג הסוכות, זמן העלייה לרגל. כמו בפסיפסים של בתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל, לדימוי זה הייתה משמעות חשובה: לפני חורבן הבית, העלייה לרגל לבית המקדש בחג הסוכות הייתה אירוע דתי ולאומי חשוב בלוח השנה הקדום, בזיכרון הלאומי היהודי, נטבע זכרם של ארבעת המינים כסמל מובהק לפולחן בבית המקדש ולירושלים בשיא תפארתה.

ממצא מרתק נוסף המעיד על מרכזיותו של חג הסוכות בקרב יהודי רומא העתיקה, הוא שבר כלי זכוכית שנתגלה בשנת 1882 באחת מהקטקומבות העתיקות, הכלי מעוטר בעלה זהב דקיק ושימש ככוס לקידוש (תמ' 3). על עלה

תמ' 3: תמונת חצר המקדש וסביבתו בחג הסוכות. בחזית המבנה כלי פולחן שונים ובהם ספלי המים והיין לטקס ניסוך המים. המבנים הקטנים מסביב לחצר החיצונית של בית המקדש הם כנראה סוכות. תחתית זהב של כלי זכוכית (כוס קידוש?) מאחת הקטקומבות היהודיות ברומא. העתק בצבעי מים (המקור נמצא במוזיאון הוותיקן)

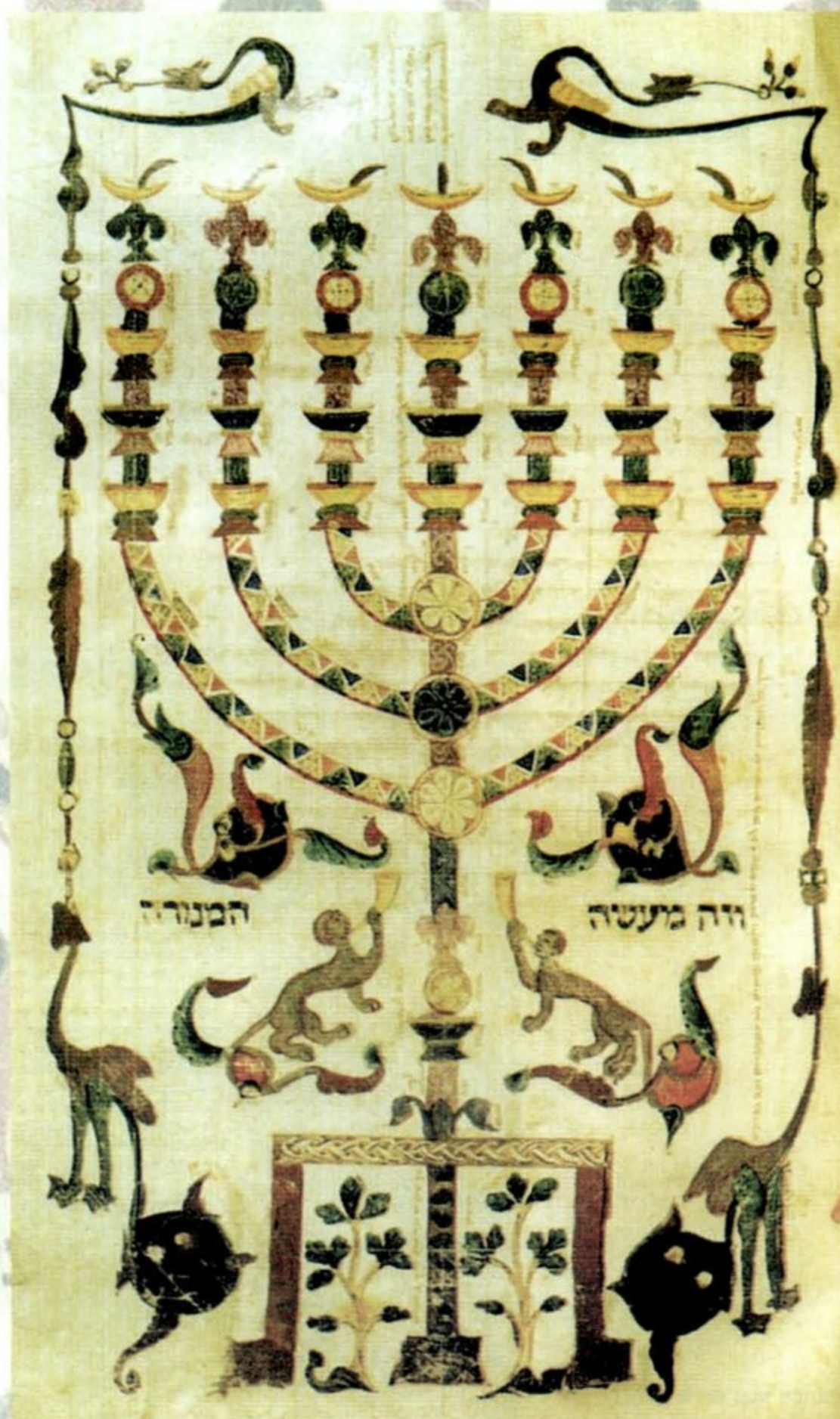
הזהב עיטור בדמות המקדש המתואר כמבנה שבחזיתו ארבעה עמודים, הניצב בלב חצר מוקפת סטווים. דימוי זה של בית המקדש מוכר מארץ ישראל, ומופיע למשל על מטבעות בר כוכבא מימי המרד השני (135-132). אך על תחתית הזהב מרומא מופיעים פרטים אדריכליים וחפצים סמליים נוספים שאינם ידועים מארץ ישראל. סביב החצר מופיעים עצי דקל וכמה מבנים קטנים, שכנראה מרמזים על מבני סוכות ארעיים שהוקמו בירושלים בחג הסוכות. אך המסר של כלי הזכוכית העתיק אינו שייך לעבר. בכתובת ביוונית ששרדה בחלקה בצד השמאלי, מופיעות המלים 'בית השלום', אלה כנראה מרמזות על תפקידו של המקדש כמקור לשלום ושלווה עם בוא המשיח. במסורת היהודית, בחג הסוכות נושא כל מאמין תפילה ותחינה לשמים, שמקומו יהיה בין הצדיקים בגן עדן. דימוי אופטימי משיחי זה של ירושלים בחג הסוכות, אפשר ומבטא את הנחמה והתקווה של יהודי רומא לימים טובים יותר.

ירושלים באמנות ימי הביניים ובתקופת הרנסאנס

סמלי ירושלים ובית המקדש שאפיינו את האמנות היהודית בשלהי העת העתיקה ובתקופה הביזנטית, גובשו ברוב המקרים בארץ ישראל וממנה נפוצו לארצות הגולה. לעומת זאת, מרכזי הפעילות האמנותית בימי הביניים היו בקהילות שמחוץ לארץ ישראל. בתקופה זו דמותה של ירושלים הרבתה להעסיק גם את הנצרות והאסלאם. הדימויים שנבחרו והפכו לעממיים בכל אחת משתי הדתות הללו, משקפים אמנם רעיונות תיאולוגיים ואידיאולוגיים שונים בתכלית זו מזו, השונים כמובן מהמסורת היהודית, ובכל זאת נוצרו קשרי גומלין, ולדימויי ירושלים בשתי הדתות נודעה השפעה מכרעת על המוטיבים החזותיים שהתפתחו בקהילות היהודיות בתפוצות, בין אם נוצרו בידי יהודים או למענם.

בימי הביניים עבר מרכז הכובד של היצירה האמנותית היהודית מעיטור בתי הכנסת לעולם הספר, אל נכון לכתבי יד מאוירים. ספרי תפילה לימי חול ומועד נמצאו בכל בית יהודי. האמידים והמלומדים שבהן השתוקקו להשיג עותק מפואר של התנ"ך, הגדה לחג הפסח, מגילת אסתר, ספרי הלכה וספרים אחרים לשימוש יומיומי, או ספרים בעלי חשיבות לעיון וללימוד. עם תפוצתם הגוברת של כתבי היד בימי הביניים, הפך האיור שלהם לביטוי העיקרי ביצירה האמנותית היהודית. בכך הלכו היהודים אחר המגמה שרווחה גם בחברה הנוצרית והמוסלמית. באיור בכתבי היד העבריים ניכרת השפעת הגומלין בין המסורות האמנותיות של הדתות השונות. איטליה בנוסף לספרד, גרמניה וצרפת, הייתה מרכז חשוב לאיור כתבי יד עבריים. לאמנות היהודית של כתבי היד באיטליה היה ייחוד משלה: בספרד ובגרמניה התפתחו סגנונות מוגדרים בפרקי זמן ארוכים יחסית, ואילו המסורות שהתפתחו באיטליה היו מורכבות יותר. יהודי איטליה חיו בתנאים טובים יותר, ולכן היא משכה מהגרים מארצות שונות, ובהם אמנים יהודים נודדים שהביאו עמם מסורות מארצותיהם. לסגנון המקומי נוספו אפוא לצד המסורות הנוצריות איטלקיות, מוטיבים וסגנונות מיובאים.

כתבי היד העבריים הקדומים ביותר מאיטליה המעוטרים באיורים המוקדשים לבית המקדש, מראים על השפעתם הגדולה של כתבי הרמב"ם (1135-1204). ביצירתו הגדולה 'משנה תורה', הקדיש הרמב"ם את הספר השמיני להלכות בית המקדש ('ספר עבודה'). האידיאולוגיה המהפכנית בספר מתבהרת לאור העובדה שפוסקי ההלכה שקדמו לרמב"ם ואף אלה שבאו אחריו (כמו ר' יוסף קארו ב'שולחן ערוך'), נמנעו מלעסוק בנושא שנראה בעיניהם חסר משמעות אקטואלית לפני שיוקם מחדש המקדש בירושלים. לעומתם נתכוון הרמב"ם לקבוע הלכה לדורות, ולהקיף בספרו את עולם ההלכה על כל מכלול היבטיו, אך בו בזמן הצליח 'ספר עבודה' לעורר תקוות משיחיות. למרות ההתנגדות החריפה לספר, רבים מיהודי איטליה קיבלו בברכה את 'משנה תורה' והאיורים שנעשו בעקבותיו מדגישים את השפעתו הרעיונית והאידיאולוגית. הרמב"ם תיאר בספרו במדויק ולפרטי פרטים את מנורת בית המקדש, גודלה, משקלה וחלקיה: הקנים, הגביעים, הכפתורים והפרחים, מספר הפריטים חלוקתם וכד'. תיאור זה של 'הנשר הגדול', שימש מעין

תמ' 4: מנורת בית המקדש שלהבותיה בוערות. מתוך כתב יד מוקדם של המקרא אשר כנראה נעתק ואויר ברומא במחצית הראשונה של המאה ה-13. לונדון, הספרייה הבריטית, כתב יד הרלי 5710 דף 136א

'מדריך' לאמנים של כתבי היד במקומות שונים, ובכלל זה בכתבי היד המוקדמים של המקרא מאיטליה, שאוירו ברומא ובסביבתה (תמ' 4). דימויי המנורה ואביזריה צוירו בהתאם לספרו של הרמב"ם. הם מאזכרים איורים מקבילים מספרי התנ"ך של יהודי ספרד, שבצבעיהם הבהירים ובעלי הזהב הבוהקים המעטרים אותם, מבטאים אופטימיות ותקווה כנאמר בכיתוב לאחת המיניאטורות, כי "בית המקדש יבנה במהרה בימינו אמן".

דימוי נוסף שיצרו יהודי איטליה המושפע מהרמב"ם, הוא דמותו החדשה של בית המקדש. דימוי זה נוצר בתקופת הרנסנס ונקלט בהצלחה בעולם היהודי במשך חמש מאות שנה לאחר הופעתו. ככל שהעניין נראה תמוה, מקורו של התיאור הסטריאוטיפי החדש של מבנה המקדש הוא בירושלים המוסלמית והצלבנית. בעקבות הכיבוש המוסלמי של העיר ב-638, בנה החליף עבד אל מלכ על הר הבית

את כיפת הסלע, המבנה המוסלמי הקדום ביותר העומד על תילו (691 לספ"ה"נ). בשנת 1099 הצלבנים 'שחררו' את ירושלים, וראו את עצמם כיורשיהם של יהושע בן נון והמכבים, שכבשו את העיר מידי הכופרים וטיהרו את בית מקדש. הם העניקו על כן, לעיר הקודש ולאתריה שמות היסטוריים הקשורים לתקופת המקרא ולחיי ישו. במפות הצלבניות מתוארת ירושלים כמתחם עגול (כיאה לאתר שהוא מרכז העולם), ולבנייניה הבולטים ניתנו שמות תנ"כיים שחלקם שרד עד ימינו (לדוגמה: 'רחוב דוד' היורד עד היום משער יפו). הצלבנים התעלמו מעובדות היסטוריות וכינו את כיפת הסלע המוסלמית 'מקדש האדון' (טמפלום דומיני), ובעקבותיהם נפוצה באמנות האירופית צורת המבנה המתומן והכיפתי, שכונה גם 'מקדש שלמה' (שם שניתן לראשונה בידי הצלבנים למסגד אל-אקצא דווקא).

אמני הרנסנס האיטלקים, ובמיוחד הצייר ויטורה קרפאצ'ו מוונציה (1460-1525), ראו במבנה כיפת הסלע את סמלה של ירושלים. קרפאצ'ו, כמו גם כמה אמנים איטלקים אחרים, השתמש בדימוי זה כדי להצביע על ירושלים כמיקום אירועים רלבנטיים בציוריו (תמ' 5). יהודי איטליה בני הזמן, המשכילים, היו הראשונים באירופה שאימצו לעצמם את מראה כיפת הסלע מן האמנות הכללית, כדי לציין באמצעותו את בית המקדש בירושלים בעבר (או לעתיד לבוא). תיאור זה מופיע לראשונה בכתב יד מאויר של 'משנה תורה' מצפון איטליה משנת 1470 לערך. באיור עמוד הפתיחה לחלק השמיני ב'ספר עבודה' העוסק כאמור בהלכות בית המקדש, מופיע ציור של שני כוהנים המקריבים קרבנות בחצר פתוחה, וברקע נראה המבנה המתומן של בית המקדש (תמ' 6). עם תחילת הופעת הדפוס העברי באיטליה (שהייתה ערש הדפוס העברי), התפשט מוטיב זה במהירות. עמודי שער של ספרים עבריים רבים שהודפסו בוונציה במהלך המאה ה-16, מעוטרים בציור כיפת הסלע תחת הכותרת העברית 'בית המקדש' (תמ' 7). בסרט המתנוסס מעל

תמ' 5: ויטורה קרפאצ'ו, הדרשה של סטפנוס הקדוש בשערי ירושלים, 1514 בערך. שמן על בד. פריס, מוזיאון הלובר. כיפת הסלע בחלק האחורי של התמונה (משמאל) כמבנה המאפיין את ירושלים בתפיסתו של האמן

גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון

הוא אצל שניו סוף סוף

תמ' 7: "גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון". בית המקדש המשיחי בדמות כיפת הסלע המוסלמית. תמונה המופיעה בעמודי שער של ספרים עבריים שנדפסו בידי המדפיס מארקו אנטוניו יושטיניאן בוונציה במאה ה-16. בתמונה עמוד השער של 'משנה תורה' לרמב"ם, ונציה, 1550/51

תמ' 8: יהודי אשכנזי לבושים בבגדים אופייניים של יהודי גרמניה בימי הביניים, מנסים להיחלץ מפורענות ולהגיע לירושלים של מעלה, הנראית בדמות מבנה גותי. עמוד אחרון בהגדת ראשי הציפורים. גרמניה, 1300 בערך. ירושלים מוזיאון ישראל, כת"י 180/57, דף 47

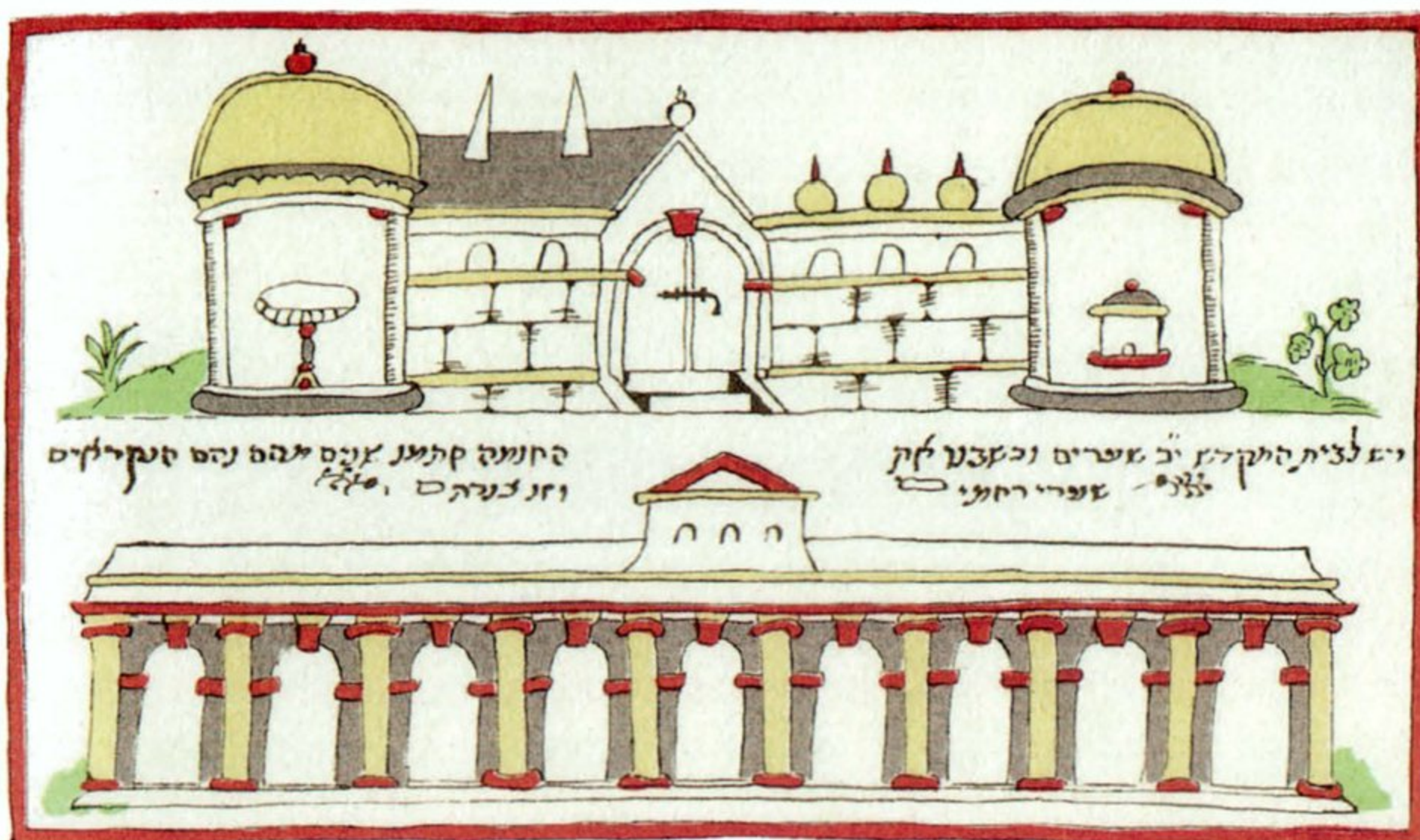
הכתובת 'ירושלים' בעברית (תמ' 8). פליטים אשכנזים שהיגרו לאיטליה, ובעיקר לצפונה במאות ה-14 וה-15, הביאו אתם מסורת זו. המאייר האשכנזי המוכר מכולם היה יואל בן שמעון שהתיישב בפירנצה ופעל בה רבות. בהגדה הידועה בשם 'הגדת ושינגטון' (פירנצה, 1478), בולטת באיורים המזיגה בין הסגנון האשכנזי והאיטלקי. לקטע הדרמטי הפותח במלים "שפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך". אייר אותו אמן, בעקבות אמני אשכנז, והביע בו את התקווה לאחרית הימים והקריאה לנקמה בגויים, באמצעות דמותו של המשיח הרכוב על חמור לבן והקרבת אל

חומות ירושלים – אנטייתזה לדמותו של ישו בסצינה הידועה בשם 'הכניסה לירושלים' (תמ' 9). לצד פן זה יש כאן בכל זאת שינוי הומוריסטי החורג מהתיאורים המקובלים, ומצביע אולי על השפעה מקומית: בעקבות המשיח צועדים משתתפי הסדר והמשרת האוחז בזנב החמור.

שאיפתם של ההומניסטים בתקופת הרנסנס לתור בעולם ולהכיר את המקומות החשובים בארץ ישראל, גם כאשר הצליינות הייתה לעתים בלתי אפשרית, יצרה דימוי חדש וחשוב של ירושלים. הגיאוגרפים והנוסעים לארץ החלו להפיק מפות של ירושלים שבהדרגה נעשו מדויקות יותר. במסורת היהודית התהליך היה אטי מאוד והתיאורים המסורתיים של ארץ הקודש המשיכו לשלוט בכיפה. עם זאת אנו עדים להתפתחות של סוג חדש ומיוחד: ספרי מסע שהתבססו על התנ"ך ובהם תיאור קברי הצדיקים בארץ ישראל ובסביבתה. מסורת זו נפוצה במאה ה-16, אך רק מעט עותקים מאוירים שרדו ממנה. אחד הנאים שבהם משנת 1598, הוא הספר 'ייחוס האבות' שנכתב ואויר על מגילת קלף בעיירה קסאלה מונפיראטו. קסאלה שוכנת במחוז פיימונטה (בצפון-מערב איטליה), שגם כיום קיימת בו מסורת מקומית בשם 'ההרים הקדושים' (Sacri Monti), צליינות נוצרית לאתרים דמויי מבנים דתיים בירושלים, שהשפיעה אולי על איורי כתב היד היהודי. האיורים במגילה פשוטים, נאיביים ונצמדים למסורות קיימות. על הר הבית שני מבנים מקורים בכיפות גדולות המכוסות בכסף וזהב, הגדולה שבהן [משמאל] היא כיפת העזרה, מקום קודש הקדשים ובה אבן השתייה. השנייה [מימין] נקראת [בעקבות

תמ' 9: המשיח קרב אל שערי ירושלים, ועל חמורו רכובה משפחה יהודית החוגגת את הגאולה של פסח. 'הגדת ושינגטון', יואל בן שמעון, צפון איטליה, 1478. ושינגטון, ספריית הקונגרס, דף 19ב

תמ' 10 : שערי בית המקדש והמבנים על הר הבית, בית המקדש ומדרש שלמה.
 פרט מתוך כתב יד של ספר 'ייחוס אבות' אשר נעתק בעיירה קאסלה מונפיראטו, צפון-
 מערב איטליה, 1597/98. לידס, ספריית האוניברסיטה כת"י רות' 200 עמ' 5

מסורת צלבנית] 'מדרש שלמה ע"ה' (תמ' 10). לראשונה בסוג זה של אמנות עממית, נרמז גם תיאור נאיבי של דגם אשר מאוחר יותר שימש לתיאור הר הבית עם הכותל המערבי. למרות שאיורים אלה ובשאר כתב היד הם פשטניים ועממיים, ניכרת בהם השאיפה להגיע לארץ ישראל ולהתוודע באופן בלתי אמצעי לאתרים הקדושים ששרדו.

תקופת הבארוק ואחריה

תקופת הבארוק ידועה בתולדות יהודי איטליה כ'תקופת הגטו'. למרות זאת הגיעה בתקופה זו היצירה האמנותית היהודית לשיאה, והמגבלות שהוטלו על היהודים באשר לאזורי מגורים נפרדים, מקצועות מיוחדים, תשלום מסים מיוחדים וכד' לא פגעו בפעילות האמנותית. במאות ה-17 וה-18 פרחו האמנויות החזותיות של יהודי איטליה כמעט בכל תחום. הספרים המצוירים בדפוס זכו לתפוצה חסרת תקדים, ובה בעת המשיכו להזמין גם כתבי יד מאוירים ומספרם אף עלה בהשוואה לתקופת הרנסנס. שלא כבתקופה קודמת, מרבית אמני הבארוק היו יהודים שיצרו עבור בני קהילתם בתוך חומות הגטו. ככל בני דורם האיטלקים מהמעמד הגבוה, שאפו בני המשפחות העשירות בגטאות, לרכוש חפצי נוי מעוטרים כדי להעשיר את חייהם היהודיים, לחזק את זהותם ולבסס את מעמדם.

לכן אין זה מקרי, שהאמנים היהודים ותומכיהם שאפו למצוא נקודות מפגש ומזיגה בין שתי התרבויות, כדי להעשיר את סביבתם החזותית ולהוסיף לה משמעות. נטייה זו ניכרת בתמונה הכוללת של האמנות היהודית בת התקופה, והן בניסיון לתאר את ירושלים כעיר אידיאלית. המוטיבים לעיצוב מראה ירושלים

ובית המקדש באמנות הבארוק היהודית, נלקחו מהאמנות האיטלקית של התקופה, אך לא היה כאן חיקוי מוחלט כבעבר (כמו במקרה של מקדש שלמה ככיפת הסלע), אלא ניכר ניסיון להעניק לפרטים המוכרים משמעות מקורית חדשה. לצד הפקת ספרים וכתבי יד מצוירים, הותאמו התמונות של ירושלים לשימוש גם בבתי הכנסת, נעשו בהם עיטורים לרהיטים ולתשמישי קדושה.

דוגמה אופיינית לאימוץ האמנות הכללית תוך שהוענקה לה משמעות מתאימה, היה השימוש בעמודים לוליניים, שנודעו ברנסנס בכינוי 'עמודי שלמה'. הם היו בעלי היסטוריה עתיקה ורבת פנים. ראשיתם במספר עמודים בסגנון הלניסטי מן המאה השנייה לסה"נ, שהובאו לרומא מאוחר יותר בידי הקיסר קונסטנטינוס. הם נמסרו לבסיליקה הראשונה על שם פטרוס הקדוש, ושימשו בה עד להריסת המבנה במאה ה-16, בעת שהוקמה במקום בסיליקה חדשה, שבה שולבו שמונה מבין העמודים העתיקים. לפי מסורת שנתגבשה בימי הביניים, מקור העמודים היה במקדש שלמה, למרות העובדה שאוצרות המקדש שהובאו לרומא היו מן המקדש שנהרס בשנת 70 לסה"נ. בתקופת הרנסנס האמינו שמדובר ביכין ובוועז, שני העמודים שניצבו בחזית מקדש שלמה, ולידם התרחשו כמה ממעשי הנסים של ישו ופטרוס*.

לראשונה ב-1550, אימצו יהודי איטליה מוטיב זה בעמודי השער של ספרים שהודפסו בעיר מנטובה, ומאוחר יותר בוונציה ובערים אחרות. בעמודים אלה מופיע בדרך כלל שער מרשים הנתמך בזוג 'עמודי שלמה' מפותלים, יכין ובוועז, המעוטרים בעלי גפן (תמ' 11). משמעותה של המסגרת הארכיטקטונית מודגשת בפסוק: "זה השער לה', צדיקים יבואו בו" (תה' קיח, כ). מאחר שהספרים שהודפסו בעברית נחשבו ל'ספרי קודש', בעזרת ציור זה 'הוזמנו' הקוראים לעבור מחולין וחיי היומיום לתחום המקודש, אותו סימלו העמודים המפותלים. מעמודי הספר המודפס, עבר סמל 'עמודי שלמה' לחפצי יודאיקה שונים ובהם כתובות נישואין גדולות ומפוארות שצוירו על קלף. הטקסט בכתובות רבות נתון במסגרת ארכיטקטונית בה בולטים עמודים לוליניים, המסמלים את המעבר של הזוג הנשוי לחיי קדושה חדשים, לפי המובן הפשוט של המושג 'קידושין'. זיכרון ירושלים עומד במרכז של טקס הנישואין היהודי ושמחת הזוג אינה שלמה אם אינו מתקיים בירושלים הבנויה. לא אחת מופיע בחלק העליון של הכתובה ציור של ירושלים, שנועד להמחיש את הפסוק: "אעלה את ירושלים על ראש שמחתי" (תה' קלז, ו). במשך הזמן עלתה המשמעות הסמלית של מוטיב זה, ובמספר קהילות, במיוחד באזור פיימונטה, השתמשו בו לעיטור הריהוט בבית הכנסת. כך עברו העמודים הלוליניים מאיור קטן דו ממדי, לפיסול מונומנטאלי תלת ממדי בעץ. במספר בתי כנסת בפיימונטה נוצר דגם חדש של בימה, המזכיר את מבנה החופה של ברניני ברומא: משטח מוגבה אליו עולות מדרגות, לעתים הוא מתומן ונתמך בעמודים

* העמודים נראים בתמונות מפורסמות שצוירו בידי אמני הרנסנס כמו ז'אן פוקה ורפאל, והפסל ג'ובאני ברניני השתמש בהם כמודל למבנה החופה המפואר (בלדקיני) שיצר עבור הבסיליקה על שם פטרוס הקדוש בוותיקן (1624-1633).

לולייניים (תמ' 12). יש כמובן הבדל גדול בממדים, וגם העיטור שונה בתכלית, אך הדמיון לברניני בוודאי אינו מקרי. מודעים למשמעות עבודתם, עיטרו האמנים את הספינים התחתונים של הבימה בדגמים מוזהבים של כלי המקדש. בעזרת מוטיב זה הודגשה חשיבותה של קריאת התורה והבימה הפכה לסמל של ירושלים או המקדש.

בין הדימויים החזותיים של ירושלים באמנות שתי הדתות והאידיאה של עיר הקודש כעיר אידאלית כשילוב מקורי וחדשני, מופיע בהגדה של פסח שהודפסה בוונציה בשנת 1609. שם, בחיתוך עץ קטן, נראה המשיח כפי שתואר לעיל, רכוב על חמור הקרב לירושלים, בעוד שאלהו הנביא תוקע בשופר ומבשר על בואו (תמ' 13). ירושלים מתוארת כעיר מוקפת חומה משושה ובנייניה סדורים באופן סימטרי סביב בית המקדש, שצורתו ככיפת הסלע. מן ההרים הסובבים את העיר צועדות אליה קבוצות יהודים נושאים צרורות, להדגשת רעיון שובם מכל קצות הגולה. אנשי הקבוצה השנייה משמאל הם שחומי עור האמורים לתאר את עשרת השבטים האבודים, הנמצאים במקומות נידחים, לפי המסורות שנפוצו בתקופה זו. נס האירוע האסכטולוגי מודגש בכך שהשמש והירח נמצאים בו זמנית בשמים. הפרטים האיקונוגרפים תואמים את נבואת ישעיהו על אחרית הימים: "שאי סביב עיניך, וראי, כולם נקבצו, באו לך בניך מרחוק...", לא יבוא עוד שמשך וירחך לא יאסף... ושלמו ימי אבלך" (יש' ס ד, כ).

תמ' 12: בימת בית כנסת בדמות הבלדקיניו של ברניני עם עמודים לולייניים. קיראסקו, מחוז פיימונטה (צפון מערב איטליה), שלהי המאה ה-18

תמ' 11: "זה השער לה". עמוד שער ובו דימוי של שער השמיים בדמות שער הנשען על צמד עמודים מפותלים, הם עמודי שלמה בהשקפת התקופה. ספר תנחומא, בית הדפוס של ג'אקומו רופינלי, מנטובה, 1563

תמ' 13: ירושלים המשיחית בדמות העיר האידיאלית של הרנסאנס. בחזית העיר המשיח רוכב על חמור ולפניו אליהו תוקע בשופר. מסביב שבטי ישראל נקבצים לעיר מכל רוחות השמיים. חיתוך עץ בהגדת ונציה, 1609

האמן האנונימי של חיתוך העץ היה ללא ספק מודע לרעיונות האורבניסטים של זמנו: צורת עיר הקודש תואמת לגמרי את מושגי העיר האידיאלית בתקופת הרנסאנס בשיאו. רעיונות אלה ודומיהם נוסחו בידי האדריכלים הנודעים אנטוניו פילארטה ולאון בטיסטה אלברטי, בכרך השביעי של ספרו 'על דבר הבנייה' (1550), ובידי הצייר רפאל בתמונתו הידועה 'נישואי מרים' (1504). היבט חשוב ביצירות אלה, וגם בחיתוך העץ הנזכר, הוא המיקום המרכזי של המבנה התואם של בית המקדש*.

האיור ב'הגדת ונציה' משלב מושגים יהודיים על אחרית הימים עם הרעיונות ההומניסטיים של הרנסאנס המתקדם: ירושלים השמימית מתוארת כעיר אידיאלית. נוסף לכך, ובשונה מ'הגדת ושינגטון' והגדות איטלקיות מאוחרות ממנה, חזון אחרית הימים אינו מופיע כאן בהקשר של 'שפוך חמתך' או כקריאה למעשי נקם נגד הנוכרים שהתנכלו ליהודים. ב'הגדת ונציה' הוחלפה תמונה זו במראה אחר, ניטראלי ואופטימי, שבו בקשה מן האל הרחמן לבנות במהרה מחדש את מקדשו, ולכשיבנה בית המקדש בעיר האידיאלית, יתנהלו בה חיי שקט והרמוניה לפי הרעיונות ההומניסטיים של הרנסאנס האיטלקי בשיאו.

חיתוך עץ קטן זה ומסר הדו קיום האידיאלי הגלום בו, זכו לתפוצה נרחבת באמנות היהודית באיטליה. מעטרי מגילות אסתר באיטליה עיצבו את העיר שושן בדומה לירושלים של הגדת ונציה (לפי המדרש שושן היא ירושלים הנסתרת), ונשים חסודות רקמו דגם זה על פרוכות לארונות הקודש (תמ' 14). בהדרגה התפשט דימוי

* לפי המתואר אצל פלאדיו, אדריכל הרנסאנס האיטלקי: "למבנים שנועדו לתפילה לפני האל העליון יש לשמור מקום בחלקה האצילי ביותר של העיר, בלב כיכרות יפות, הם יהיו מוגבהים משאר בתי העיר".

תמ' 14 : פרוכת לארון הקודש. בחלקה העליון רקומה תמונת מתן תורה על הר סיני, ובתחתיתו נובעים ארבעה נהרות המובילים מים לירושלים המשיחית המתוארת עפ"י הדגם בהגדת ונציה. נרקמה בידי סטלה פרוג'יה, ונציה, 1634. המוזיאון היהודי בוונציה

זה גם לקהילות שמחוץ לאיטליה, תחילה בקרב יהודי אירופה ומאוחר יותר בארצות האסלאם (למשל בהגדות שנדפסו במרוקו ובמצרים). כך מראה ירושלים האידאלית כפי שצוירה בוונציה בנסיבות פוליטיות, חברתיות ואמנותיות מיוחדות, הפך אגב כך למוטיב נפוץ באמנות היהודית בארצות המזרח והמערב כאחת.

אולם, לא רק הדגם של ירושלים האידאלית נפוץ מחוץ לאיטליה, אלא גם הדימויים האחרים שיצרו יהודי איטליה, כמו כיפת הסלע כבית

המקדש, זוג העמודים הלוליינים כעמודי יכין ובועז, וכד'. מקום חשוב בתהליך תפס הספר העברי המודפס, תחום שבו הייתה איטליה מרכז מוערך בזכות טיב ההדפסה ואיכות הספרים. מדפיסי ספרים עבריים מברלין ועד לובלין, מסלוניקי ועד איסטנבול ראו בדגמים האיטלקיים נושא לחיקוי, והאמנים היהודים במקומות אלה השתמשו באיורים שבספרים הקטנים כמקור השראה לעיטור חפצי יודאיקה. השפעת המסורת היהודית האיטלקית הגיעה לשיאה באמנות העממית של היישוב הישן בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. הדימויים שנוצרו באיטליה 'יובאו' לארץ בתקופה קשה ביותר בתולדות היישוב, והתקבלו בשקיקה בידי היהודים הספרדים והאשכנזים בירושלים. האמנים בני העדות השונות שנת-קבצו בירושלים, הטמיעו את הדגמים והמאפיינים שהגיעו מאיטליה (לאו דווקא באופן ישיר), בחפצים ובתמונות שהיו לחלק בלתי נפרד מתרבותם החזותית. חפצים ותעודות עם סמלים של ירושלים והמקדש נשלחו לגולה כמזכרות ושימשו לאיסוף תרומות. הם הפכו בהדרגה דגם לחיקוי בקהילות המזרח והמערב ותפסו את מקומם של מוטיבים שרווחו בדורות הקודמים באמנות המקומית.

פתחנו סקירה זו במוטיבים שיוצאו בעת העתיקה מארץ ישראל לקהילת רומא ואנו מסיימים במוטיבים שנוצרו באיטליה ו'עלו' לארץ הקודש. בכך נסגר מעגל. קהילת יהדות איטליה הייתה קטנה יחסית לאורך כל תולדותיה, אך הדבר לא מנע ממנה לפתח אמנות חזותית מרתקת ולהשפיע באמצעותה על העולם היהודי. בזכות הדימויים שובי הלב שיצרו הפך מילון הדימויים החזותיים שלהם לכלי ביטוי מקובל ורב ערך של ארץ ישראל. 'מילון' זה נפוץ בקרב קהילות ארץ ישראל ובתפוצות הגולה, וסייע בעיצוב הדימויים של ירושלים שנוצרו במזרח ובמערב, והשפעתו רווחת באמנות היהודית עד היום.

ישלוח בארמנותיך' עתיקות ירושלים בכנסת ישראל

חזה כץ

הצגת תערוכות ארכאולוגיות במוסדות חינוך ובמבני ציבור היא חלק בלתי נפרד מפעילותה של רשות העתיקות. לאחר שנים של שיתוף פעולה עם מוסדות רבים בארץ ובעולם, עלה הרעיון להקים גן ארכאולוגי בכנסת ישראל. בשל אופיו המיוחד של המקום נבחר נושא רחב, הכולל מרקם עשיר של אירועים בעלי משמעות תרבותית וערכית. מכאן ההחלטה להתמקד בירושלים. הפריטים שבתצוגה משקפים את הבנייה המונומנטלית בירושלים, שחלקה מתועד בכתובים. העתיקות נתגלו בסקרים ובחפירות ארכאולוגיות, שנערכו בירושלים מאז המאה ה-19 ונמשכים עד היום. כל המוצגים בתצוגה הם אפוא אותנטיים ונמצאו בשטח, להוציא אתרים גדולים, כגון שערי חולדה או הסבילים. לפנינו תצוגה המיועדת לשנים רבות.

למעלה: התצוגה מהתקופה המוסלמית הקדומה, ובה תצלומים של עיטורי עץ ממסגד אל אקצא ואבנים מעוטרות.

קדושתה של ירושלים לשלוש הדתות המונותאיסטיות מקנה לה מעמד מיוחד. אופיה וחשיבותה לובשים ופושטים צורה בהתאם לתנאים הפוליטיים, החברתיים והדתיים. התערוכה אינה עוסקת בשחזור היסטורי רציף או במשמעויות תיאולוגיות. מטרתה היא להבליט את האוניברסליות של ירושלים, שמגוון רחב של עמים ותרבויות הטביעו עליה את חותמם בתקופות שונות וההשפעות ההדדיות ניכרות בממצאים הארכאולוגיים, בטכנולוגיות העתיקות ובסגנונות האמנותיים. התערוכה נחלקת לשישה מתחמים, החל מימי בית שני ועד לתקופה הער-ת'מאנית. בכל מתחם מוצב לוח המתאר בקצרה את התכנון העירוני בירושלים, מפעלי הבנייה ואופיים באותה תקופה. הכיתובים מלווים בציטוטים ממקורות היסטוריים, בסרגל זמן, באיורים, בתצלומים ובמפות. הלוחות ערוכים בשלוש שפות:

תשומת לב רבה בתצוגה הוקדשה למלאכת הגינון ובחירת הצמחיה המתאימה לכל תקופה. בתמונה: פרגולה עם צמחים מטפסים המחברת בין התקופה הרומית המאוחרת לתקופה הביזנטית. למעלה: נוף פנורמי של ירושלים מכיוון שער שכם משנת 1870, במבואה לתצוגה.

עתיקות ירושלים בכנסת ישראל תכנון המתחם הארכאולוגי

המתחם הארכאולוגי בכנסת הוקם על מדרון מתון, בצפון-מערב מתחם הכנסת, ומשתרע על כ-1.7 דונם.

מסלול הביקור עובר באופן רצוף על פני שש תחנות (מתחמים), שבכל אחת מהן ממצאים שנתגלו בירושלים, השייכים לתקופה מרכזית בתולדות העיר. כל אחת מהתחנות עוצבה באופן ייחודי הנותן ביטוי לצביון של התקופה המוצגת. ממצאים מתקופת בית שני מוצגים על רקע הדפס גדול של השער המשולש בחומת ירושלים הדרומית, וממצאי התקופה הצלבנית מוצגים בחצר מוגנת וסגורה הבנויה בכעין חפיר. צמחיית הגן מתייחסת אף היא לאפיון של התקופות השונות: בחזית התצוגה של התקופות המוסלמיות למשל, עוצבה גינה בסגנון הגנים המזרחיים.

נחום מלצר

1. תקופת בית שני; 2. התקופה הרומית המאוחרת; 3. התקופה הביזנטית;
4. התקופה האיסלמית; 5. התקופה הצלבנית; 6. התקופה העות'מנית

עברית, ערבית ואנגלית, וכתובים על אריחי קרמיקה. התערוכה מקיימת דיאלוג מתמיד בין התכנים לעיצוב – בצורה, בצבע דומיננטי ובצמחייה המותאמת לחלקי הגן השונים, ויש קשר עין בין המתחמים. המסלול משתפל במתינות ומאפשר גישה נוחה לאנשים בעלי מוגבלויות. התצוגה, הצללות הצמחייה והספסלים הפזורים בגן יוצרים אווירה נינוחה ורבת השראה על רקע נופה של ירושלים ובניין הכנסת. הגן הארכאולוגי שוכן בשיפולי המדרון המערבי של רחבת הכנסת, סמוך לכניסה הראשית, והוא חלק ממסלול הביקור. שם התערוכה נגזר מספר תהלים קכ"ב, ו-ח: "שאלו שלום ירושלים ישליו אהביך. יהי שלום בחילך שלום באר-מנותיך. למען אחי ורעי אדברה שלום בך". שיר התהילה לירושלים מבטא את הכמיהה לשלום ולשלווה, בלשון עבר ועתיד. ברכה זו תקפה גם בהווה ובאה לידי ביטוי בתערוכה.

תולדות ירושלים וביטוייה בתצוגה

שבר אפריז מעוטר בשריגי גפן מחפירות עיר דוד. שלהי ימי בית שני

שלהי תקופת הבית השני (התקופה הרומית) 63 לפסה"נ – 70 לסה"נ

הפריחה והשגשוג הכלכלי בימי הורדוס לוו בבנייה מונומנטלית רבת היקף בירושלים. האדריכלות המפוארת הייתה ממאפייניה הבולטים של התקופה, שהגיעה לשיאה בבניית הר הבית והמקדש. צורת המתחם משחזרת את הרחבה הדרומית בכניסה להר הבית – באחד מהאזורים היותר מרשימים שלו. ברקע מוצג תצלום שערי חולדה על אריחי קרמיקה. במת התצוגה הרחבה כוללת אבני בנייה בשלבי עבודה שונים, אבנים מגולפות וריצוף אופייני לתקופה. האבנים הובאו מהחפירות מדרום להר הבית. גוניהן מודגשים על ידי

שימוש בצבע חום בהיר, המשקף גם את גווני התבואה, שכן הבאת התוצרת החקלאית הייתה חלק בלתי נפרד מהעליות לרגל למקדש בירושלים.

אבני הגזית בתערוכה מספקות מידע משלים על שיטת הבנייה. סגנון הסיתות עוצב באמצעות אומל משונן שהותיר במרכז האבן זיז בולט ומהוקצע ויצר משחק של אור וצל. נדבכי האבנים הונחו ללא חומר מליטה ובמדרג נסוג כלפי פנים, שיטה שהוסיפה לעוצמת החומה. האבנים

אבן משלהי ימי הבית השני, מהפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית. האבן, שהיא הגדולה ביותר בתצוגה (משקלה 5 טונות), הוצבה ליד שער הכניסה על רקע בניין הכנסת

תצוגה משלהי ימי בית שני על רקע השער המשולש: אבנים מסותתות בשלבים שונים של עיבוד (מימין), אבנים מעוטרות ואבני מרצפות

מאות שברים של אבנים מעוטרות נמצאו בקמרונות הדרומיים של הר הבית תחת שערי חולדה. מקורן בחלקי הבניין השונים (קורות, כרכובים וכותרות). התפוצה הרחבה של פריטים אדריכליים מעוטרים מצביעה על קיומה של אסכולה מקומית שהושפעה מהתרבויות ההלניסטית והרומית. היא נתייחדה בכך שנעדרה עיטורים פיגורטיביים והמוטיבים האמנותיים מתבססים על דגמים הנדסיים וצמחיים.

הובאו למתחם הר הבית בעיקר ממחצבות קרובות שהיו מצפון לעיר. עיבודן הראשוני נעשה במחצבה והוא הושלם באתר הבנייה. שינוע האבנים הכבדות להר הבית הצריך מיומנות טכנולוגית רבה. מהמחצבה הועברו האבנים במזחלות עץ, על גבי בולי עץ או באמצעות עגלות שנגררו על ידי בהמות. משקלן נע משני טונות עד לעשרות טונות ואף יותר. האבן הגדולה בתצוגה, שמשקלה כ-5 טון, הובאה מהפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית.

שני שברי אפריזים עם ורדות משלהי תקופת הבית השני, שעיתרו את הכיפות המקומרות בשערי חולדה. נמצאו בחפירות בדרום-מערב הר הבית

קיסרי זה היה בתוקף עד לסוף התקופה הביזנטית. בחפירות בירושלים ובסביבתה התגלו שרידי שכונות מגורים בעלות אופי יהודי וייתכן שנותר בירושלים יישוב יהודי מצומצם ששירת את הצבא הרומי. בביקורו של הקיסר ספטימיוס סוורוס בסוף המאה השנייה לסה"נ הוא החזיר לתושבים את זכויותיהם וחזק את מעמד העיר. אולם, מאמצע המאה השלישית ואילך איבדה ירושלים מחשיבותה. מממצאי החפירות ניכר תכנון עירוני קפדני, בדומה לערים רומיות אחרות, אך היא נותרה פרוזה עד לסוף התקופה.

ההשפעה הרומית ניכרת בבנייה ב'איליה קפיטולינה' במאה השלישית. רצפות וקירות מסוגננים וצבעוניים העמידו

התקופה הרומית המאוחרת (132-324)

לאחר חורבן הבית השני הוצב חיל מצב רומי (הלגיון העשירי 'פרטנסיס') בירושלים, והמרכז המנהלי הועבר לקיסריה. הדריאנוס ייסד את העיר 'איליה קפיטולינה' ואסר על היהודים לבוא בשעריה, למעט ביקורי בודדים בימי חג ואבל. צו

לוח אבן מהתקופה הרומית המאוחרת, עם כתובת הקדשה בלטינית לקיסר ספטימיוס סוורוס. נמצא בחפירות בדרום-מערב הר הבית

בצבעי זהב וחום. הצבע האדום נבחר בהשראת תמשיחי הקיר בבתים הרומיים באיטליה, בפרובינציות הרומיות וגם ברובע ההרודיאני בירושלים. הרקע של ציורי הקיר נעשה בצבעים עזים, שבהם הצבע האדום בולט במיוחד.

בתצוגה מובא שבר של לוח אבן ועליו חקוקה כתובת הקדשה בלטינית לכבוד הקיסרים ספטימיוס סוורוס ובנו ספטימיוס באסיאנוס (קרקאלה), לרגל השלמת מפעל הבנייה בקולוניה 'איליה קפיטולינה קומודיאנה'. אזכור שמה של פלאוטילה, אשתו של ספטימיוס סוורוס בשנים 202-205 לסה"נ, תוחם את זמנה של הכתובת. האבן הוכנה בידי פרנסי העיר (הנציב או מפקד הלגיון) ונראה שאורכה המקורי היה לפחות 6 מ'. היא הותקנה בריצוף הרחבה שמדרום להר הבית, וכמו אבנים רבות אחרות מקירות מבנים ומאבני ריצוף מימי בית שני, היא שימשה במשך דורות רבים. בתחילת המאה השלישית נעקרה האבן ממקומה ונחרתה עליה כתובת ההקדשה. הכתובת הועמדה בתצוגה במאונך כאנדרטת זיכרון, כפי ששימשה בזמנה. בימי השלטון האומיי שוב חזרו והשתמשו באבן לריצוף.

בגדה הצפונית של עמק רפאים נחשפה רצפת פסיפס בבית אמידים רומי מהמאה השלישית. הפסיפס מורכב משני שטיחים עשירים בדגמים גיאומטריים צבעוניים. השטיח הגדול מעוטר בדגמי סליל רץ, מיאנדר תלת ממדי בגוונים אחדים, דגם צדפה (אולי קערת מתכת), צמד פירות הנראים כאצטרובלים וראש דג(?). השטיח הקטן מעוטר בעיגולים שנוצרו מתשליב של ורדות שלהן ארבעה עלים.

רצפת פסיפס מבית מגורים בגדה הצפונית של נחל רפאים, מהתקופה הרומית המאוחרת

מערך עיצובי מרשים בתוך המבנים הרומיים. בחפירה בנחל רפאים נמצאו שרידי פרסקו סמוך לרצפת הפסיפס. מכאן שהמבנה עוטר בציורי קיר כדוגמת הבתים הרומיים. רצפת הפסיפס הגדולה מונחת במאוזן בנטייה קלה לכיוון המבקר, כדי להקל על הצפייה בה. לצדה ניצב קיר (מודרני) צבוע באדום עם דגם צמחי מסוגנן

רבים מתארים את חשיבותה כמרכז דתי באימפריה הביזנטית ואת מפעלי הבנייה הענפים. החפירות בירושלים ממחישות את הביצורים, התכנון העירוני ובתי המגורים בתקופה זו. העיר מתוארת לפרטיה ב'מפת מידבא', והעדויות הארכאולוגיות מן הקרדו הביזנטי מאששות את תיאור העיר במפה.

התקופה הביזנטית (324–638)

עם התגבשות השלטון הנוצרי בימי הקיסר קונסטנטינוס במאה הרביעית, הועתקה בירת הקיסרות הרומית לביזנטיון. ירושלים הפכה למרכז צליינות ייחודי, והמקומות הקדושים לנצרות זכו לעדנה. שם העיר קוצר ל'איליה'. מקורות היסטוריים

רצפות פסיפס שימשו בירושלים כבר בתקופת הבית השני, אך שכיחותן במבני ציבור ובבתים פרטיים רווחה במיוחד בתקופה הביזנטית. ריבוי בעלי המלאכה והייצור הזול של אבני הפסיפס הגבירו את השימוש בטכנולוגיה זו לכיסוי רצפות מבנים ומשטחים תעשייתיים. חלק מהפסיפסים היו גסים, פשוטים ואחידים בעוד

רצפת פסיפס מהקפלה שנבנתה בצד קבר מס' 10 בממילא, מהתקופה הביזנטית. הכתובת, בשפה היוונית, מרמזת על קבורה המונית

רצפת פסיפס ממנזר ארמני בשכונת מורשה באזור החומה השלישית, מהתקופה הביזנטית. כתובת ההקדשה ביוונית כוללת את איזכור שמות המבצעים ואת מידות הפסיפס

של אלה שהאל יודע את שמם". בעת כיבוש ירושלים על ידי הפרסים בשנת 614 נטבחו אלפי נוצרים שנקברו בקבורות המוניות ותועדו בכתובים. בית התפילה הוקם במאה השביעית, סמוך לקברים אלה.

הפסיפס שנמצא בנחל קדרון, ממערב לשכונת ערב אל סוואחרה, שייך לאולם הכניסה של מנזר גדול, ועשוי באיכות מעולה. הקטע ששרד במרכז האולם היה מעין שטיח מעוטר במדליונים תחומים בעיטור חבל ובמוטיבים גיאומטריים, ובכל אחד מהם משובץ בעל חיים. בין הדמויות הבודדות ששרדו היו אייל ותמנון שאינם חלק מנוף ירושלים. הטבע היה מקור ההשראה לאומן, אך הוא השתמש בדמויות ממקומות אחרים. מנזר זה דומה למנזרים אחרים בשולי המדבר במאות השישית והשביעית.

רצפת פסיפס מהתקופה הביזנטית, מאולם הכניסה למנזר שנחשף בנחל קדרון, ממערב לשכונת ערב אל סוואחרה. פסיפס דומה נתגלה בכנסייה הרוסית בהר הזיתים וייתכן שאותו אומן יצר את שניהם

שאחרים עוטרו בצבעים ובדגמים מורכבים. ברצפות נקבעו כתובות מגוונות: פסוקים מכתבי הקודש, ציון מאורעות, או כתובות הקדשה.

המתחם מעוצב כמבנה מרובע עם צד אחד מעוגל, דמוי אפסיס. בשתי צלעותיו הארוכות משולבים ארבעה פסיפסים, השונים זה מזה בסיפור שמאחריהם ובאר-כלוסייה שהם מייצגים. בשתי הצלעות הקצרות, המשמשות גם למעבר, מובאים פריטים אדריכליים: עמודים, בסיסים וכותרות. במרכז המתחם נמצאת כתובת גיאורגית נדירה. קירות המתחם צבועים בכחול עמוק בדומה לעיטורים הביזנטיים ברוונה שבאיטליה.

רצפת פסיפס מבית תפילה קטן בממילא מעוטרת בשלושה צלבים ובכתובת הקדשה ביוונית. הכתובת נתונה במסגרת מלבנית (טבלת אוזניים): "לגאולה ופדות

רצפת פסיפס מעוטרת בפרחים ובמרכזה כתובת הקדשה ביוונית לבונים. הפסיפס היה חלק מאולם במנזר שנתגלה בהר הצופים, בדרך הראשית מירושלים ליריחו

כתובת ההקדשה היוונית הייתה חלק מרצפת פסיפס באולם קבלות הפנים של מנזר גדול במדרון המזרחי של הר הצופים. הכתובת מעוטרת בפרחים סימטריים ומנציחה את אנשי הכמורה שבימיהם בוצעה העבודה: "בימי תאודורוס, כומר ואב מנזר, וקיריאקוס הנזיר, נעשתה כל העבודה הזאת". המנזר נבנה במאות החמישית-שישית וכלל אכסנייה לעולי רגל ותיירים, שהלכו בדרך ירושלים-יריחו בתקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית.

במנזר קטן באום ליסאן, בדרום-מזרח ירושלים, נחפרו בית תפילה ושתי קריפי-

קטע מרצפת פסיפס של כנסייה ובו שטיח צבעוני מורכב מדגמים צמחיים וגיי-אומטריים, וכתובת הקדשה ביוונית: "בימי סילונוס, הדיאקון ואב המנזר אוהב האל, נעשה הפסיפס הנוכחי, והאפסיס והאגף המוצמד לכנסייה. אדוניי, זכור אותי במלכותך". הכנסייה שבשכונת מורשה, הייתה שייכת לאחד המנזרים הארמניים הקדומים ביותר שהתגלו בירושלים, ומעידה על קיומה של שכונה ארמנית מחוץ לחומות במאות השישית-שביעית.

התקופה האסלאמית (638-1516)

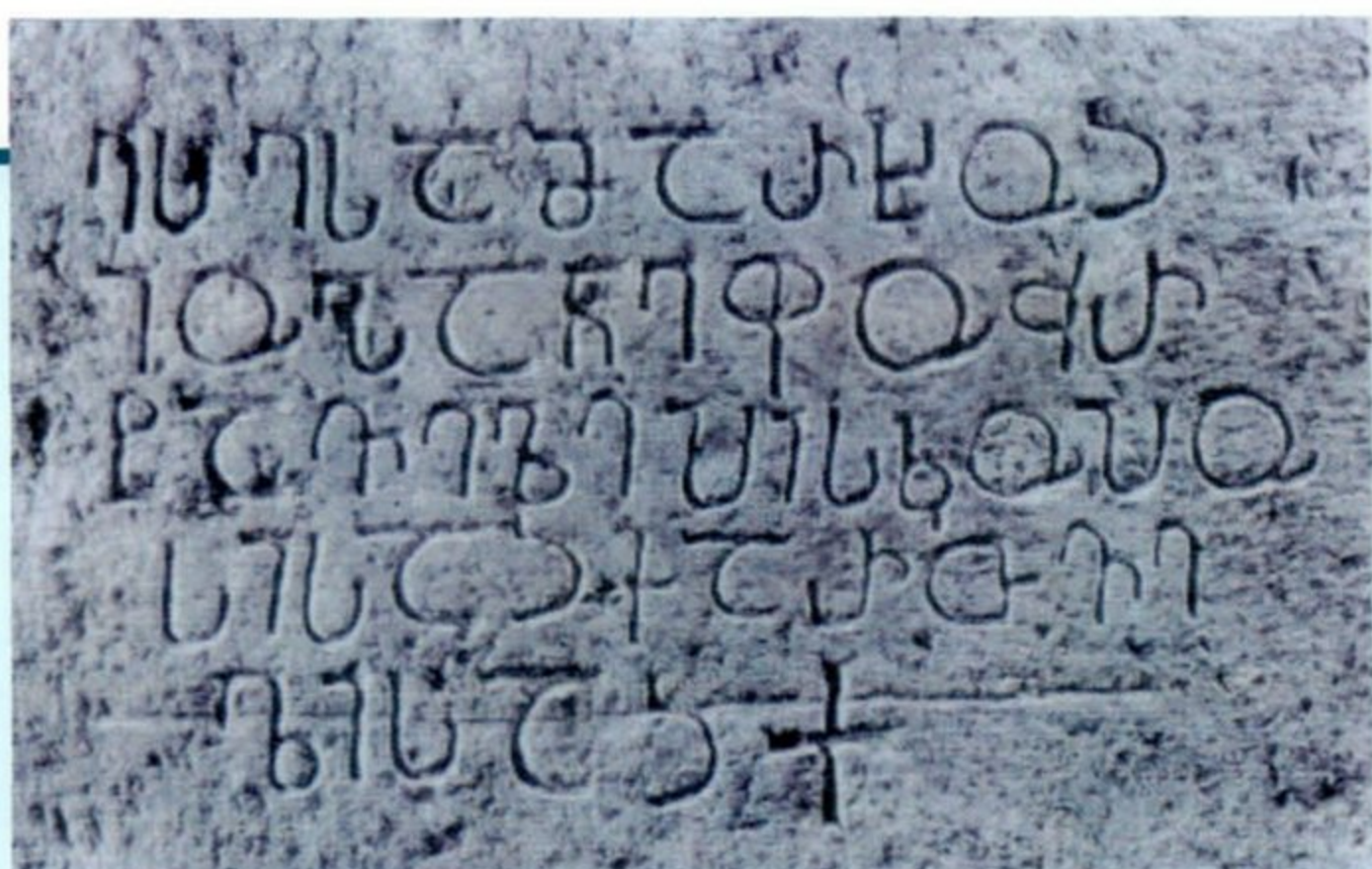
ירושלים שנקראה בתקופה זו 'איליה' או 'בית אל מקדס', הפכה לעיר השלישית בקדושתה לאסלאם. בראשית התקופה נותרה בה אוכלוסייה נוצרית רבה, אך גלי ההגירה שינו בהדרגה את הרכבה. ליהודים הותר לחזור אליה, והם הוגדרו כבני חסות (ד'ימים). השליטים האומיים יזמו מפעלי בנייה רבים, בעיקר בהר הבית ובס-

ביבתו, ששולבו באדריכלות הביזנטית. עם זאת, ירושלים לא שימשה כבירה או מרכז מנהלי. לאחר עליית השושלת העבאסית לשלטון והעתקת המרכז מדמשק לבגדאד, התערער מעמדה של ירושלים. בעקבות רעשי האדמה שפקדו את העיר במאות השמינית, התשיעית וה-11 חלקים נרחבים בה נבנו מחדש. בתקופה האיובית הוסרו רוב הסממנים הנוצריים והתגבש אופיה המוסלמי של העיר.

עיצוב המתחם נעשה ברוח אמנות הבנייה האומיית במאה השמינית. ברקע נבנה קיר מודרני המעוטר בתצלומי לוחות עץ מגולפים ממסגד אל אקצא, שעוצבו על גבי אריחי קרמיקה.

הלוחות המקוריים שימשו לעיצוב חלקים פנימיים במבנים: קורות, מחיצות, דלתות, מעקות ועוד. הדגמים הצמחיים והגיאומטריים המשיכו מסורות מזרחיות

כתובת גיאורגית נדירה חרוטה על לוח אבן, שסגר על קברו של יוהן הבישוף. הקבר, שהוא מהתקופה הביזנטית, נתגלה בחפירת הקריפטות במנזר קטן של אום ליסאן (ליד שכונת תלפיות מזרח)

הכתובת הוקדשה לאיש כמורה לא ידוע ממוצא איברי או גיאורגי. השם 'קרטוולי' הוא האזכור הקדום ביותר של גיאורגיה שנמצא בחפירות ארכאולוגיות.

טות מסוף המאה החמישית או מראשית המאה השישית. בקריפטה הצפונית נתגלתה כתובת גיאורגית עתיקה: "זהו קברו של יוהן בישוף פורטווי, קרטוולי".

לוחות העץ המגולפים הם מסימניה המובהקים של האמנות האומיית (המאה השמינית לסה"נ). הלוחות המקוריים עיטרו חלקים פנימיים במסגד אל אקצא. בעקבות רעידת האדמה ב־1927 שופץ המסגד והלוחות הועברו לתצוגה

ומערביות, בדומה ליצירות אמנות אחרות מאותה תקופה. הקומפוזיציה הכללית אחידה, אך הפרטים השונים מצביעים על יצירותיות וחופש ביטוי אמנותי. בקיר משולבים גם חלונות עם סבכות, על פי הדגמים שנתגלו בח' אל מפג'ר (ארמון הישאים) שליד יריחו. הצבע הירוק במתחם מזוהה עם האמנות המוסלמית.

בחפירות מדרום להר הבית וממערב לו נחשפו מבנים אומיים שלא זכו להד במקורות הכתובים. המכלול מורכב משישה מבנים גדולים בני שתי קומות או יותר, שניצבו לאורך רחוב אחד. שניים ממבנים אלה המכונים 'ארמונות', דומים זה לזה בתכניתם: חצר קטורה מוקפת בארבעת צדיה בסטווים מקורים. גינן החצרות לווה במערכת השקיה ותעלות ניקוז. סגנון המבנים, מיקומם והממצאים המיוחדים שהתגלו בהם מרמזים על תפקידם כמרכז

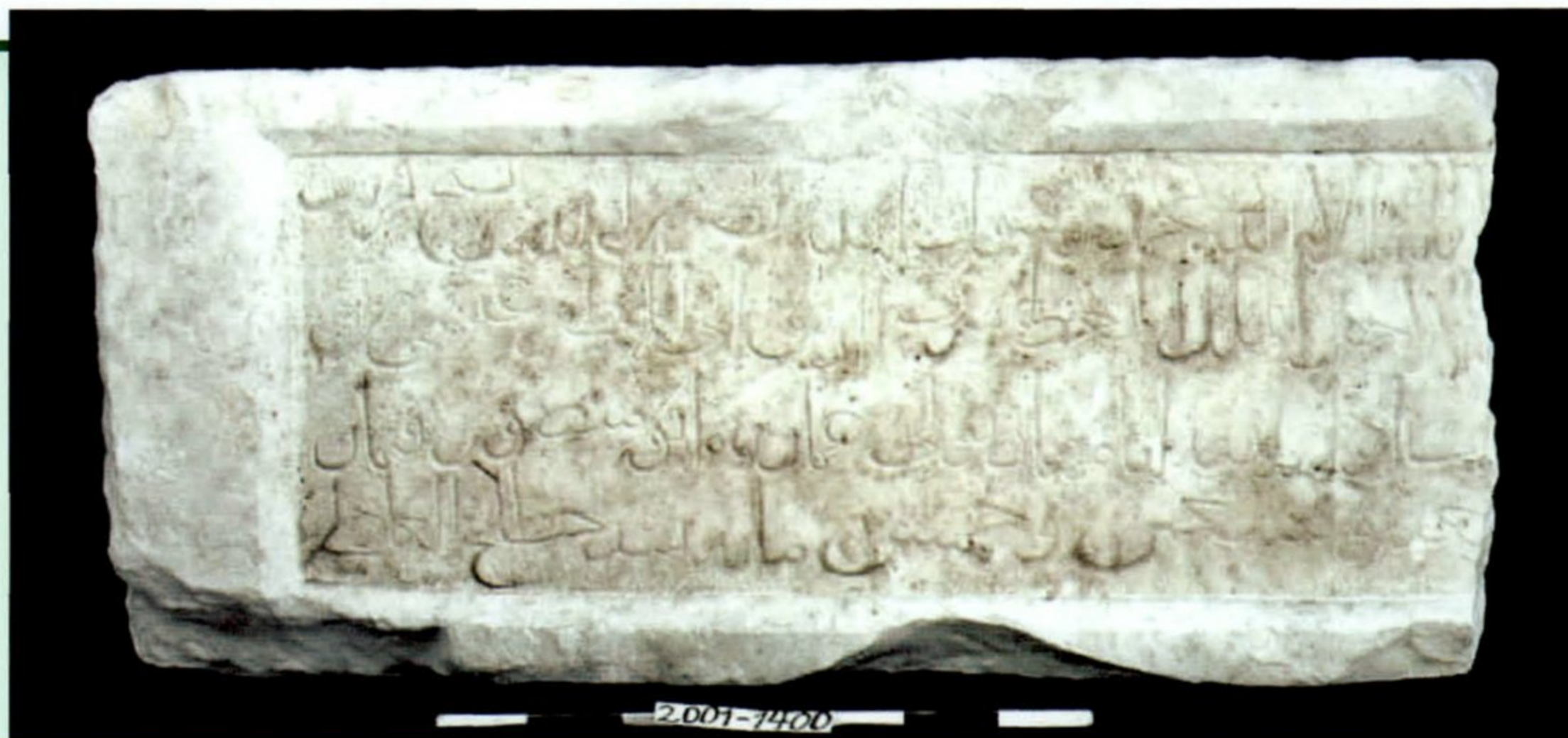
האבנים המעוטרות מהתקופה האומיית דומות במוטיבים הצמחיים ללוחות העץ המגולפים. כנראה שהיו חלק ממבני ציבור מהודרים. מוצאן מהארמונות שנבנו מדרום להר הבית

שלטוני. שברי הכרכובים המעוטרים במוטיבים צמחיים מסוגננים הם דוגמאות לעושר הקישוטים. האמנות והאדריכלות של התקופה האסלאמית הקדומה ינקו ממסורות קדומות ויצרו מכלול חדש של דגמים וצורפים מופשטים והרמוניים. המבנים הללו נהרסו ברעש אדמה באמצע המאה השמינית ולא שוקמו עוד.

הכתובת האיובית, שנמצאה סמוך לפינה הדרו-מית-מערבית של חומת העיר, מביאה סיפור נדיר של בניית החומות והריסתן. המקורות ההיסטוריים והח-פירות מעידים שהביצורים הביזנטיים הוסיפו לשמש את המוסלמים עד למאה ה-13. בשנים 1202/3-1212 שקד אל מלכ אל מעט'ם עיסא, שליט דמשק, על בניית חומות העיר. כתובת זו ושלוש כתובות אחרות הנציחו את פועלו ותיעדו את תאריכי הבנייה ושמות האחראים לה. בשנת 1219, מחשש לתקיפה צלבנית ובשיטת המגננה הפסיבית, החל שליט זה להרוס את החומות. הפרצות שנפערו בחומה הרעו את מצבה הביטחוני של ירושלים לתקופה ארוכה.

הגן במתחם המוקדש לתקופה המוסלמית. הגן עוצב בנוסח גני המזרח עם רחבה פתוחה, עצי זית ותפוזים ננסיים

הכתובת האיובית המזכירה את בניית החומות בידי שליט דמשק אל מלכ אל מעט'ם עיסא, והוא גם זה שציווה להורסן כעבור שנים אחדות, בחששו מהצלבנים. הכתובת, מהשנים 1212-1202/3, נמצאה סמוך לפינה הדרומית-מערבית של חומת העיר העתיקה

קצרה בין הקירות הגבוהים משני הצדדים, נחשף המבקר לחלל התצוגה הפנימי המתמקד בסיפורם של עמודי מרפק, כותרות צלבניות אופייניות שהושפעו מן הפיסול הרומנסקי ואבנים עם תווי סתתים. הגוונים האפורים מזכירים את שריונות המתכת וכלי הנשק הצלבניים.

עמוד המרפק המובא בתצוגה הוא אלמנט תמיכה אדריכלי – יצירה צלבנית מקורית שהיא הכלאה צורנית ושימושית בין שתי שיטות תמיכה שונות. חלקו העליון שימש כבסיס אופקי ניצב לקיר שהיה נתון בו, וחלקו התחתון עוצב כעמוד נושא כותרת. לעתים היה העמוד חלק ובקצהו שתי רצועות פלסטיות, ולעתים הוא גולף בדגם צמחי בדומה לכותרת קורינתית. בירושלים ובסביבתה תועדו כשבעים עמודי מרפק, רובם במבני דת שעדיין ניצבים באתרם.

מוצא העמודים המוצגים הם במצודה בעיר העתיקה, בשער האשפות ובכנסיית

התקופה הצלבנית (1099–1187)

שמונים ושמונה שנים התקיימה ממלכת ירושלים הצלבנית. לאחר הפסקה ממושכת חזרו הצלבנים לשלוט לפרק זמן קצר של 15 שנים. הממלכה הצלבנית ירשה את העיר המוסלמית ולא ערכה שינויים משמעותיים בביצוריה או בתכנון העירוני. עם זאת, נוסדו בעיר ארמונות, מנזרים ולמעלה מארבעים כנסיות. אופיה של ירושלים השתנה והיא הפכה לעיר נוצרית בעלת דפוסים פיאודליים, שהייתה אסורה ליהודים ולמוסלמים, ואת מקומם תפסו נוצרים שהגיעו מאירופה. האדריכלות הצלבנית התבטאה בעיקר בשיפוץ מבנים קיימים, ביציקת תכנים חדשים ובחידושים אמנותיים. הצורות המסורתיות המזרחיות שימשו לצד מורשת מיובאת מן המערב, אך מרבית העבודות בוצעו בידי אומנים מקומיים.

שרידי התקופה באים לידי ביטוי במבצרים רבים הפזורים בארץ, בעיקר בצפון ובמישור החוף. המתחם, השקוע במפלס נמוך יותר, נראה כמבצר או כחפיר, המאפיינים את הבנייה הצלבנית. לאחר הליכה

המתחם המוקדש לתקופה הצלבנית מוצב במקום נמוך תחום בקירות המסמל חפיר צלבני. בתצוגה כותרות עמודים, רובם עמודי מרפק אופייניים לתקופה

כותרת מהתקופה הצלבנית, מעוטרת בדגמים צמחיים ובדמות פר. ראש הפר ורגליו הקדמיות פוסלו בתלת מימד וגופו עשוי בתגליף סכמתי. הכותרת נתגלתה בשער האשפות

עמודי מרפק אופייניים לאדריכלות הצלבנית. כ-70 מהם נתגלו בירושלים ובסביבתה. העמודים המוצגים בתערוכה – מקורם במצודה ובכנסיית 'מריה הקדושה של האבירים הגרמנים' שנחשפה ברובע היהודי

אבנים החקוקות בתווי סתתים, שנועדו לסייע בחיבור נכון של החלקים השונים במבנה, או כדי לסמן את מלאכתו של האומן לחישוב שכרו

אחת עוטר בהעלים חלקים והשנייה בדגמים צמחיים צפופים ודמות של פר ניבטת מאחת הפינות. ראשו ורגליו הקדמיות של הפר פוסלו בתלת מימד, ואילו צדי גופו וצלעותיו הובלטו בתגליף סכימטי.

תווי סתתים שימשו להנחיית הבנאים לצרוף נכון של החלקים, או לסימון האבנים שסותתו וספירתן לצורך תשלום. על גבי האבנים שבתצוגה חרותים סימנים של פועלים שונים. גם היום ניתן להבחין בתווי סתתים על אבנים רבות המשולבות בבניינים מאוחרים בעיר העתיקה.

'מריה הקדושה של האבירים הגרמנים'. הפיסול בירושלים הצלבנית הושפע מהסגנון הרומנסקי. השפעות אירופיות משולבות במסורות מקומיות יצרו אמנות מיוחדת במינה עם דגמים גיאומטריים, צמחיים ופיגורטיביים מגוונים. כותרת

תצלום סביל מהתקופה העות'מאנית ליד שער השלשלת

התקופה העות'מאנית (1516–1917)

הוקמו בתקופות הממלוכית והעות'מאנית, בעת שהשלטונות פיתחו את אספקת המים למען התושבים. מקומם נקבע ברבעים מאוכלסים בצפיפות ולצד דרכים ראשיות. האדריכלות העות'מאנית שימרה מוטיבים רבים ממסורות קודמות, לרבות עיטורים צלבניים. מבנים עתיקים או שרידיהם הם חלק בלתי נפרד מהעיר גם היום.

כל הסבילים ששרדו כיום בירושלים שייכים לתקופה העות'מאנית וניצבים באתרם המקורי. הבלטת הרעיון של אספקת המים לירושלים בתערוכה, נעשתה באמצעות תצלום הסביל ליד שער השלשלת (באב אל סלסלה) על גבי אריחי קרמיקה בממדים זהים ובצבע כחול. הסביל הנזכר הוקם בשנת 1537, בימי הסולטאן סולימאן 'המפואר' ועיטוריו מעובדים לפרטיהם באיכות גבוהה. המים הזורמים בברז המעוצב משמשים לשתייה כבעבר. הריצוף העות'מאני משלים את הרקע ברוח התקופה. אבני הריצוף, שהתגלו בחלק הצפוני-מערבי של רחבת הכותל המערבי, היו חלק ממאפייה ששימשה עד לשנת 1967.

השלטון העות'מאני בירושלים נמשך 400 שנים עד לעת החדשה. בתקופה זו לא חלו שינויים משמעותיים במבנה העיר או בהרכב תושביה. התורכים נמנעו מכפייה תרבותית ומיצירת אליטה שלטונית. ימי שלטונו של סולימאן השני 'המפואר' נודעו כתור הזהב, ושווקי ירושלים הפכו למרכז כלכלי בסחר הבינלאומי. הסולטאן יזם מפעלי בנייה רבים, הקים ביצורים ושיפר מתקנים קיימים, כגון מערכות אספקת המים. מבני ציבור רבים, בהם מבני דת, זכו לשיפוץ והם משמשים את התושבים עד ימינו. חלקים מהחומות החדשות נבנו בתוואי שונה מן החומות הקודמות, והן השתמרו עד היום יחד עם השערים. ירושלים הוגדרה כעיר מחוז כפופה למושל דמשק. במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 החלה העיר לדעוך והיא איבדה מחשיבותה, אולם הגידול באוכלוסייה והקמת מוסדות ציבור במאה ה-19 הביאו לשיקום מעמדה וכן להתחלת הבנייה מחוץ לחומות.

רהט (סביל) היה מתקן שתייה ששולב במפעלי הבנייה המוסלמיים כאלמנט אדריכלי שימושי. הסבילים בירושלים

אוצרות: חוה כץ; אדריכלות: נחום מלצר; עיצוב: רונית לומברוזו; תצלומים: מריאנה לצברגר, ניקי דוידוב; מימון התערוכה: שאול א' פוקס ומשפחתו

ממילא בהיבט אישי

קורותיו של מאבק ופצע אורבני שמאן להגליד

דוד קרויאנקר

מאמר זה מתפרסם עם הופעת ספרו של כותב שורות אלה 'ירושלים – ממילא – שפל, גיאות והתחדשות'. הספר, פרי מחקר רב שנים, סוקר ומנתח את תולדות מתחם ממילא, שמול שער יפו. אזור מרכזי ורגיש זה עובר תהליך אורבני מרתק במשך למעלה מ-150 שנה. 420 עמודי הספר עם כ-600 איורים, בהם צילומים היסטוריים שטרם פורסמו, משקפים שינויים היסטוריים, אורבניים, אתנוגרפיים-חברתיים,

אנושיים וארכיטקטוניים בארבע תקופות מרכזיות: תקופת הגיאות של אזור ממילא מהמחצית השנייה של המאה ה-19 ועד סוף תקופת המנדט, כאשר הוא היה מרכז מסחרי חי ותוסס; תקופת השפל בעת שהיה בגבול העיר

שד' אלרוב-ממילא כיום

תיירים במאהל ליד בית שטרן (רח' ממילא 18), 1889
משמאל: סוכנות להשכרת מכוניות ליד מנזר סן ונסן דה פול, 1930

החצויה (1948-1967); מ-1967 עד שנות ה-90 שאופיינה במאבקים ציבוריים, שבמהלכם נהרסו רוב בתי השכונה ותחילת בנייתה מחדש, ולבסוף עידן ההתחדשות האורבנית והשלמת שיקום האזור מאז 2005.

חוט השדרה של פרויקט ענק זה, הוא המדרחוב המסחרי הקושר את שער יפו, דרך צומת הרחובות דוד המלך, אגרון ושלמה המלך עם גן העצמאות וחלקו המערבי של מרכז העיר. ציר זה, הידוע כשדרות אלרוב-ממילא, שאורכו כ-800 מ', מוגדר משני צדיו באמצעות רצף בניינים היסטוריים ששומרו ושופצו ובניינים חדשים ובהם פעילויות עירוניות מגוונות: חנויות, בתי קפה, דירות מגורים ובית מלון. כן כולל הפרויקט את חניון קרתא, מלון פנינת ירושלים, שכונת מגורי היוקרה 'כפר דוד' ומלון 'מצודת דוד'.

ארבעים שנות התכנון וההקמה של פרויקט ממילא לוו בתהליך מיוסר של פינוי מאות משפחות ובתי עסק, הריסת עשרות בניינים, מאבקים תכנוניים-אדריכליים, התנגדויות חברתיות, עיכובים משפטיים, הפסקות עבודה ומאבקי כוח ויוקרה שבהם היו מעורבים פוליטיקאים, מתכננים וארגונים ירוקים.

עבודת המחקר, הכנת כתב היד והאיורים הנלווים לספר דרשו מאמצים רבים, בשל הצורך לתאר, לנתח ולסכם אירועים היסטוריים בני זמננו, בצורה 'אובייקטיבית' ככל האפשר. עצם תיעוד אירועים היסטוריים-אורבניים, במקביל להתרחשותם, אפשר להתבסס לא רק על מסמכים אותנטיים אלא גם על עדויות אישיות של אלה שלקחו חלק בפינוי והריסת בתי השכונה, תכנון המתחם והקמת הבניינים. המפגשים והשיחות עם המעורבים בפרק היסטורי-אורבני חשוב זה בהתפתחות העיר, שהכירו את הדברים מקרוב, תרמו רבות להכרה בלתי אמצעית של אירועים ותהליכים, ולהבנה טובה יותר של רוח התקופה והרגישויות הכרוכות בה.

בניין העירייה וכיכר אלנבי (כיום כיכר צה"ל)
מקושטים לכבוד הניצחון על גרמניה. מאי 1945

קיים קושי בכתיבת היסטוריה עכשווית בעת התרחשותה שכן הנוגעים בדבר מבקשים, כל אחד בדרכו, להציג את פועלו באופן חיובי ופחות את המשגים והכשלים, ואין זה סוד שקל יותר לעסוק ב'דמויות היסטוריות' מאשר באנשים חיים. לכל אורך הספר השתדלתי לשמור על נקודת מבט מאוזנת, ולהציג באופן שקול את חילוקי הדעות והביקורות שהושמעו במהלך השנים. למרות הקשיים אין להשאיר את תיאור אירועי העבר הקרוב וההווה וניתוחם רק בידי ההיסטוריונים. ספק אם פרספקטיבה היסטורית במבט לאחור של 10, 50, 100 שנה או יותר מאפשרת נקודת מבט אובייקטיבית, נכונה וטובה יותר.

דרך יסורים אורבנית והישגי השימור

עם נפילת מחיצות הבטון שחילקו את ירושלים עד 1967, נחשף מרכז העיר במלוא עליבותו. בתים רבים ורמת המסחר בחנויות ירושלים דמו לאלו שבעיר שדה בקצה האימפריה העות'מאנית. היה ברור כי ירושלים זקוקה למרכז בעל אופי שונה, שיתאים לצרכיה של עיר בירה חדשה ומודרנית, בעלת מעמד לאומי ובינלאומי. הייתה כמיהה למהפך דרמטי כולל, על רקע אוירת האופוריה והביטחון העצמי ששררו בארץ. הניצחון הגדול של 1967, יצר תחושה שניתן לעשות הכול, בכל מחיר ובכל תחום – צבאי, ביטחוני וכלכלי, כמו גם בתחום התכנון והפיתוח האורבני. הכל האמינו שניתן לחולל שינוי דרמטי בהינף יד במרכז המוזנח והעלוב של בירת ישראל. הנטייה הייתה לאמץ מושגים אמריקאיים של פיתוח מקיף בקנה מידה גדול. נוצרה ציפייה מוטעית לאופי הפיתוח העתידי והתחזיות להיקף הביקוש למסחר, למשרדים ולמגורים במרכז העיר היו מוגזמות ובלתי מציאותיות. תפיסה תכנונית אופנתית זו הועידה להריסה מרקמים היסטוריים קיימים רבים כדי שייבנו מחדש, עם מערכות כבישים עיליים ותת קרקעיים.

תכנית ספדיה והתכנית החלופית

בשנת 1972 הופקד תכנון מתחם ממילא בידי האדריכל משה ספדיה, שהציע להרוס את כל בתי השכונה (פרט למנזר הצרפתי קתולי סן ונסן דה פול) ולבסס את תכנית הבינוי החדשה בהיקף של כ-150,000 מ"ר, על מערכת כבישים תת קרקעית. התכנית עוררה התנגדות ציבורית קשה – בעיקר בשל מערכת הכבישים התת קרקעית המתו-כננת, שפירושה היה מניעה מנוסעים ברכב אפשרות צפייה בנופים היפים ביותר של ירושלים, כמו גיא בן הינום, החומה ומגדל דוד. התכנית חייבה להקים את כל מערכות התשתית באחת, דבר שהיה מקשה על ביצוע העבודה בשלבים. התעורר חשש כי אי השלמת אחד משלבי הבינוי, מבחינה תפקודית וחזותית, תעכב את המשך הבנייה של חלקים גדולים מהמתחם, שישארו שוממים ומוזנחים במשך שנים עד שיימצאו מקורות המימון הנדרשים להקמתם. היו גם שחששו מפני הקמת 'פיל לבן' בירושלים, שלא ניתן יהיה להש-לימו.

באמצע שנות ה-70 ההתייחסות לתכנית ספדיה, הן מצד רשויות התכנון והן מצד הציבור הרחב, הייתה כאל הפתרון הבלעדי האפשרי. מערכת יחסי ציבור מתוחכמת ויקרה, שגובתה בתקשורת ובתמיכתו הבלתי מסויגת של ראש העיר, טדי קולק, הציגה בפני הציבור את יתרונות הפרויקט. הביקורת הנוקבת שליוותה את תכנית ספדיה מראשיתה, בשנת 1976, עוררה הדים רבים, וויכוחים בקרב הקהילה המקצועית ובציבור הרחב. בראש המתנגדים לתכנית עמד מירון בנבנשתי, סגן ראש העיר דאז, שהיה ממונה על התכנון

מימין: מלון פאסט, 1935 בערך. משמאל: מלון פנינת ירושלים שהוקם ב-1996, במקום בו שכן בעבר מלון פאסט

בירושלים, שחשש מיומרותה ומהיקפה של התכנית ומחוסר הוודאות הכלכלית ליישומה בשלבים. הוא בחן את התכנית בראייה ארוכת טווח של פיתוח העיר, וחשש כי בשל מורכבותה היא עלולה להמיט אסון אורבני-פיזי על העיר. בנבנשתי סבר כי ירושלים אינה זקוקה לפתרונות אורבניים של מגה סטרוקטורות מגלומניות, והתנגד לסכן הפיכת מתחם היסטורי רגיש למעבדה של ניסיונות אורבניים-ארכיטקטוניים, שטרם הוכחו במקומות אחרים בעולם. הוא פנה, על כן, למחלקה לתכנון

ממילא המשוקמת על רקע העיר העתיקה

העיר בבקשה לבדוק חלופות לפיתוח המתחם ביתר צניעות, שמרנות ופשטות, ללא צורך בפיתוח כולל ומקיף. המחלקה, שבאותה עת עמדתי בראשה, כללה את האדריכלים נחמיה פאול, קלריסה אורן ויוניס פיגרדו, הגיאוגרפית מרים גלזר והיועץ הכלכלי ד"ר אורי שפיר. במשך חודשים ספורים הוכנה תכנית בינוי רעיונית להחייאת המתחם, שהתפרסמה ביולי 1977 בחוברת 'ממילא' – תכנית רעיונית להחייאת המתחם – שימור, שיפוץ ובנייה חדשה, שהתמקדה בפתרונות קונבנציונליים, שמרניים וזולים יחסית. בין היתר הוצע להימנע מבינוי בתחום הגן הלאומי, ושימוש במערכת כבישים על קרקעית; רוב הבניינים ברח' ממילא וברח' דוד המלך יישמרו, ושטח הרצפה הכולל במתחם, כולל שימור ובנייה חדשה, יוגבלו. חשיבות התכנית החלופית לא הייתה בפרטיה, אלא במהותה ובעקרונותיה, והיא לא התיימרה לפתור בעיות במישור האדריכלי המפורט. צוות התכנון האמין כי על בסיס העקרונות המוצעים ניתן יהיה להגיע לפתרונות אדריכליים תלת-ממדיים מתוחכמים וטובים. פרסום תכנית השימור הרעיונית החריק את הביקורת הציבורית נגד תכנית ספדיה, ובהדרגה החל מאבק ציבורי בהשתתפות

בעת חפירת חפית אלרוב-ממילא
יוצבו בית קלארק והמנזר סן ונסן דה
פול באמצעות קלונסאות בטון, 1997.
מימין: בני משפחות קלארק בסעודה
חגיגית בביתם, 1920